

OSADNICTWO STAROŻYTNE I WCZESNOŚREDNIOWIECZNE NA TERENIE POWIATU CHOJNICKIEGO

Wstęp

Najdawniejsze dzieje powiatu chojnickiego nie były dotąd przedmiotem osobnych studiów, jak niektóre inne miasta czy powiaty Pomorza. Tak na przykład pradzieje Torunia i jego okolic opracował W. Łęga, który też zajął się najstarszym osadnictwem na Mierzei Wiślanej¹. Gdańsk posiada monografię pióra J. Kostrzewskiego, opracowaną jeszcze przed ostatnią wojną, oraz bogatą literaturę powstałą już po 1948 r.² Również J. Kostrzewski oraz Cz. Potemski przedstawili pradzieje Bydgoszczy³. Z powiatów tylko dwa mają swoje monografie archeologiczne: bydgoski⁴ i tucholski⁵. Natomiast najstarsze dzieje powiatu chojnickiego zostały opracowane skrótowo i po amatorsku przez Cz. Wycecha w przedwojennej monografii tego powiatu, a liczne wzmianki o odkrywanych w ziemi chojnickiej zabytkach z czasów starożytnych i wczesnego średniowiecza wykorzystano w pracach ogólniejszych poświęconych pradziom Pomorza⁶.

Na terenie powiatu chojnickiego w XIX i na początku XX w. nikt nie przeprowadził systematycznych badań poza A. Lissauerem, który

¹ W. Łęga, *Toruń i okolica w czasach przedhistorycznych*, [w:] *Dzieje Torunia*, Toruń 1933, s. 21, tenże, *Mierzeja Wiślana w pradziejach*, „Z otchłani wieków”, R. 21, 1952, s. 102—105.

² J. Kostrzewski, *Pradzieje Gdańska i najbliższej okolicy*, [w:] *Gdańsk*, Lwów 1927, s. 25—34. W latach po ostatniej wojnie ukazało się drukiem blisko 200 prac omawiających wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych w Gdańsku. Niektóre z nich, jak prace K. Jażdżewskiego i J. Kamińskiej, mają charakter opracowań syntetycznych.

³ J. Kostrzewski, *Pradzieje Bydgoszczy*, „Przegląd Bydgoski”, R. 1, 1933, s. 5—19; Cz. Potemski, *Najdawniejsze dzieje Bydgoszczy i okolicy*, [w:] *Bydgoszcz. Historia, kultura, życie gospodarcze*, Gdynia 1959, s. 62—71.

⁴ Cz. Potemski, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, seria C, nr 1, Bydgoszcz 1963.

⁵ B. Zielonka, *Powiat tucholski w świetle zabytków archeologicznych*, [w:] *Tuchola. Zarys monograficzny*, Toruń 1962, s. 19—42.

⁶ Cz. Wycech, *Powiat chojnicki. Ziemia — ludzie — przeszłość. Życie gospo-*

w 1874 r. pierwszy zainteresował się cmentarzyskiem kurhanowym i kręgami w Odrach, przekopując na nim kilka grobów. Prace archeologów działających w tym czasie na Pomorzu Gdańskim (H. Conwentz, G. Ossowski i in.), ograniczały się w zasadzie do zabezpieczania przypadkowo odkrywanych stanowisk. Dzięki ich wysiłkom oraz pomocy części uświadomionego społeczeństwa uniknęły zagłady zabytki znalezione w kurhanie w Brusach, datowanym na I okres epoki brązu, kilka luźnych znalezisk brązowych z II okresu epoki brązu (m.in. siekierka z Łągu), skarby kultury łużyckiej odkryte w Chojniczках, Frydrychowcie, Karsinie i Rytlu, część inwentarza kilkudziesięciu stanowisk kultury wschodniopomorskiej z wczesnej epoki żelaza i wreszcie cenne importy rzymskie wydobyte w tym czasie z grobów w Cisewiu, Kosobudach i Pawłowie. W okresie międzywojennym powiat chojnicki, położony z dala od najbliższego ośrodka archeologicznego z siedzibą w Poznaniu, nie mógł stać się terenem intensywnych badań, tym bardziej że wspomniany ośrodek poznański poza rozległą Wielkopolską miał pod swoją opieką Górny Śląsk, Kujawy i Pomorze z ziemią chełmińską. Mimo to w 1926 r. Instytut Prehistoryczny Uniwersytetu Poznańskiego podejmuje pod kierownictwem prof. J. Kostrzewskiego badania w Odrach na cmentarzysku kurhanowym oraz na położonej w pobliżu osadzie kultury wschodniopomorskiej. Ponadto w latach 1929—1930 prowadzi badania ratownicze na cmentarzyskach kultury wschodniopomorskiej w Wielu i Zamartem. Zapoczątkowane w ten sposób systematyczne badania ze strony archeologii polskiej na terenie powiatu chojnickiego są kontynuowane po ostatniej wojnie przez kilka instytucji zainteresowanych problematyką pomorską. Stosunkowo najważniejsze prace, trwające po dziś dzień, podjęte zostały w 1962 r. w Odrach przez Zakład Archeologii Polski Uniwersytetu Łódzkiego. Położoną w pobliżu tego cmentarzyska osadę kultury wschodniopomors-

darcze i społeczne, Chojnice 1936, s. 38—44. Z prac ogólniejszych należy wymienić: J. Kostrzewski, *Czasy przedhistoryczne Pomorza*, „Roczniki Historyczne”, t. 3, 1927, s. 1—12; tenże, *Kultura przedhistoryczna województwa pomorskiego*, [w:] *Polskie Pomorze*, t. 1, Toruń 1926, s. 136—160; tenże, *The prehistory of Polish Pomerania*, Toruń 1936; tenże, *Pradzieje Pomorza*, Wrocław 1966; T. Waga, *Pomorze w czasach przedhistorycznych*, Toruń 1934; W. Łęga, *Prehistoria Pomorza*, [w:] *Słownik geograficzny państwa polskiego*, Warszawa 1938, s. 399—408. Wiele materiałów wykopaliskowych zostało też uwzględnionych w pracach monograficznych poszczególnych kultur czy zagadnień, jak np. młodszej epoki kamienia i wczesnej epoki brązu (K. Jażdżewski, J. Kostrzewski), kultury łużyckiej (J. Kostrzewski), kultury wschodniopomorskiej (L.J. Łuka, G. Ossowski), kultury wenedzkiej i handlu okresu rzymskiego (J. Kostrzewski, W. Łęga) czy kultury prapolskiej (W. Łęga). Drobne materiały do ziemi zaborskiej zebrał J. Karnowski w pracy *Starożytności Bruskie*, „Zabory”, R. 1, 1935, nr 8, s. 1, 2. Nie udało mi się dotrzeć do „Dziennika Pomorskiego” z r. 1935, w którym J. Karnowski wydrukował pracę *Z przeszłości powiatu chojnickiego*.

kiej przebadano Muzeum Archeologiczne w Gdańsku (1962 r.), które prowadziło też badania ratownicze na terenie osady kultury łużyckiej w Brusach (1957 r.) oraz na miejscu odkrycia grobu ciepłopalnego z importami rzymskimi w Leśnie (1954 r.). Ta sama instytucja zbadała powierzchniowo w ostatnich latach szereg stanowisk: w Brusach, Chojnickim Młynie, Konarzynach, Odrach, Osowie i Swornichgaciach, oraz zebrała drogą ankiet, rozesyłanych w 1966 r. do szkół w powiatach chojnickim i tucholskim, informacje o nowych, przypadkowych odkryciach stanowisk kultury wschodniopomorskiej. Muzeum Okręgowe w Toruniu przeprowadziło badania sondażowe na dwóch grodziskach w Charzykowach i w Zamarciu, zbadało dom średniowieczny w Chojnicach przy ulicy Staroszkolnej oraz rozkopało cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej położone w Górkach. Znany badacz Pomorza W. Łęga prowadził w pierwszych latach powojennych badania powierzchniowe w Swornichgaciach, przekazując pozyskane materiały do Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Wiele energii w ratowanie dóbr kultury ziemi chojnickiej włożył J. Rydzkowski, kustosz Muzeum Regionalnego w Chojnicach. Godzi się wspomnieć o pomocy okazywanej uczonym przez władze terenowe w Bydgoszczy, Chojnicach, Odrach i Wielu, szkoły i wreszcie społeczeństwo, które w wielu wypadkach ułatwiało akcję ochrony zabytków.

Wszystkie te wysiłki przyczyniły się w poważnej mierze do zebrania znacznej liczby obserwacji i samych zabytków, które pozwalają już na opracowanie szkicu pradziejów powiatu chojnickiego. Należy jednak wyjaśnić, że posiadany materiał w niejednakowym stopniu naświetla poszczególne etapy osadnictwa pradziejowego na tym terenie.

Srodkowa i młodsza epoka kamienia oraz wczesna epoka brązu

Pierwsze ślady osadnictwa na terenie powiatu chojnickiego pochodzą ze środkowej epoki kamienia (8000—4200 lat p.n.e.). Na ten czas datować można zbadane tylko powierzchniowo stanowiska w Borsku, Nowym Młynie i Swornichgaciach. Charakterystyczną ich cechą jest położenie przy naturalnych zbiornikach wodnych. Należy to tłumaczyć możliwością zakładania przez człowieka obozowisk tylko na skraju lasów, bujnie rosnących dzięki postępującemu ocieplaniu się klimatu atlantyckiego, w pobliżu rzek i jezior, gdzie polował na zwierzyne za pomocą podstawowej broni, jaką był łuk, zajmował się rybołówstwem i zbieractwem. Obecność wody ułatwiała mu też komunikację.

Stanowisko w Borsku położone na południowym brzegu jez. Wdzydze dostarczyło następujących wyrobów krzemiennych: grocika „igielkowatego”, grocika trzoneczkowatego i 2 rdzeni⁷. Na stanowisku w No-

⁷ Zabytki te znajdują się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, nr inw. 1963:8. Na stanowisku tym znaleziono też wióry i odułki krzemienne.

wym Młynie odkrytym nad Brdą znaleziono krzemieny grocik trzoneczkowy, grociki trapezowaty i „igiełkowaty”, skrobacz oraz 2 rdzenie (ryc. 1)⁸. Wreszcie z wydym położonych w Swornichgaciach na północnym brzegu Jez. Karskiego zebrano grociki „igiełkowate”, rdzenie, odłupki i wióry krzemienne⁹. Wszystkie wymienione materiały zostały wyko-

Ryc. 1. Nowy Młyn, pow. Chojnice. Mezolityczne wyroby krzemienne: 2 grociki igiełkowate, grocisk trzoneczkowy, grocisk trapezowaty, skrobacz i 2 rdzenie. 1/2 W.n. (wg rysunku z materiałów prywatnych prof. J. Kostrzewskiego)

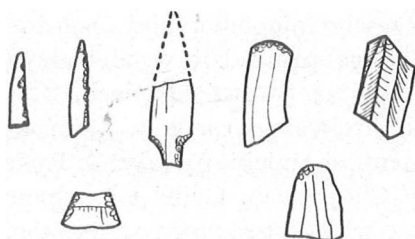

Fig. 1. Nowy Młyn, Chojnice district. Mesolithic flint objects: 2 needle-like darts, shafted dart, trapezoidal dart, scraper and 2 cores. 1/2 size. (Acc. to a drawing from Prof. J. Kostrzewski's private collection)

nane z szarego narzutowego krzemienia nadbałtyckiego. Grociki, które wykonywano przez załuskanie krawędzi krzemienia, odznaczają się drobnymi, geometrycznymi formami. Były one używane jako zakończenia drewnianych strzał do łuku. Skrobacze natomiast o różnych kształtach (krążkowych, wiórowych i in.) używano do prac codziennych: oskrobywania kości z mięsa, czyszczenia skór, obróbki drewna, kości itp. Narzędzi i broni tego rodzaju (tzw. mikrolitów) używano powszechnie w mezolicie. Obecność dwóch późnopaleolitycznych krzemienych grocików trzoneczkowych na stanowiskach w Borsku i Nowym Młynie mogłaby przemawiać za tym, że osadnictwo na tych terenach rozwijało się już na przełomie paleolitu i mezolitu.

Liczniesze ślady osadnicze znane są nam z młodszej epoki kamienia (tzw. neolitu), obejmującej lata 4200—1700 p.n.e. Jednak i teraz dysponujemy tylko materiałami pochodzącymi w większości ze stanowisk zbędanych powierzchniowo, co niestety obniża znacznie ich wartość dla wyciągania poprawnych wniosków.

Cechą charakterystyczną dla młodszej epoki kamienia (neolitu) jest przejście od wyłącznej dotychczas gospodarki łowiecko-zbierackiej do

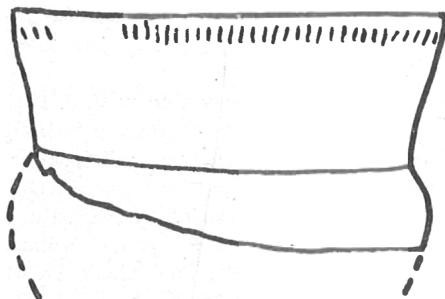
⁸ Informację o tym stanowisku zawdzięczam uprzejmości J. Kostrzewskiego, który udostępnił mi materiały prywatne.

⁹ Badania powierzchniowe na wydymach w Swornichgaciach prowadził tuż po ostatniej wojnie W. Łęga, przekazując zebrany materiał do zbiorów Muzeum Archeologicznego w Gdańsku (nr inw. 1955 : 46, 60 i 61), oraz L.J. Łuka w latach 1967 i 1968 (por. zbiory Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, nr inw. 1967 : 14 i 1968 : 31).

prymitywnej uprawy roli i hodowli zwierząt, obróbka kamienia, zwiększenie asortymentu wyrobów krzemiennych, zapoczątkowanie garncarstwa itp. Zmiana gospodarki pozwalała też na zakładanie bardziej stałych osad. Jest rzeczą zrozumiałą, że wspomniany postęp nie dokonał się na całym terytorium ziem polskich jednocześnie, gdyż zmiana ta była uwarunkowana wieloma czynnikami — z nich na plan pierwszy wybijają się położenie na ważniejszych szlakach, po których szerzyły się nowe zdobycze kulturalne — i obecnością dobrych gleb nadających się do uprawy. Wszędzie tam, gdzie brak było kontaktów z bardziej rozwiniętymi kulturami, wszelkie innowacje były przejmowane ze znacznym opóźnieniem. W tym stanie część plemion zajmujących peryferyjne tereny nadal opiera swój byt przede wszystkim na gospodarce łowiecko-zbierackiej. Z wymienionych względów na interesującym nas obszarze — podobnie zresztą jak na całym Pomorzu Gdańskim — brak jest śladów pierwszych plemion rolniczych kultur „wstęgowych”, uchwytnych na przykład w pobliskiej ziemi chełmińskiej. Pierwsze pewne ślady pochodzą dopiero z późniejszych faz rozwojowych młodszej epoki kamienia. Należą do nich stanowiska kultury pucharów lejkowatych. Jedno z nich odkryto w Odrach nad Wdą, w pobliżu znanego cmentarzyska z okresu rzymskiego. Była to osada, na terenie której, mimo zniszczeń spowodowanych usytuowaniem w tym miejscu w początkach epoki brązu i początkach epoki żelaza

Ryc. 2. Odry, pow. Chojnice, stan. 2. Górna część naczynia glinianego kultury pucharów lejkowatych. 1/6 w.n. Zbiory Muzeum Archeologicznego w Gdańsku

Fig. 2. Odry, Chojnice district, site 2. Upper part of a Funnel Beaker Culture clay pot. 1/6 size. Archeological Museum Collection, Gdańsk

dwóch dalszych osad, udało się wyróżnić w czasie badań prowadzonych przez Muzeum Archeologiczne w Gdańsku w 1962 r. jamy z charakterystyczną dla tej kultury ceramiką (ryc. 2)¹⁰. Dalsze jamy omawianej kultury zostały odkryte na samym cmentarzysku kurhanowym¹¹. W związku z tym odkryciem należy wyjaśnić, że do tej pory osadnictwo kultury pucharów lejkowatych znane było na Pomorzu Gdańskim jedynie nad

¹⁰ Krótkie sprawozdanie z badań osady neolitycznej w Odrach zostało opracowane w formie powielanej na Ogólnopolską Konferencję Archeologiczną w 1962 r. (Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku).

¹¹ *Odry. Cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego*, pod red. J. Kmiecńskiego, Łódź 1968, s. 18.

brzegami dolnej Wisły. Stanowisko w Odrach jest więc pierwszą większą osadą śródlądową tej kultury.

Na terenie powiatu znamy jeszcze jedną kulturę neolityczną, zwaną kulturą amfor kulistych. Reprezentują ją stanowiska w Brzeźnie Szlacheckim, Ciecholewach i Sławęcinie. Wszystkie one dostarczyły znalezisk grobowych¹²: pierwsze — dużego grobu skrzynkowego, pozostałe zaś — po jednym kurhanie, wewnątrz których znaleziono typową dla tej kultury ceramikę. Jest rzeczą charakterystyczną, że wspomniane stanowiska są położone na lepszych glebach, co odpowiadałoby rolniczemu charakterowi tej ludności. W Pawłowie odkryto narzędzia krzemienne i naczynie doniczkowate późnej fazy kultury ceramiki sznurowej¹³.

Dalsze ślady z młodszej epoki kamienia na obszarze powiatu chojnickiego w postaci znalezisk luźnych spotykamy w następujących miejscowościach: Bądzmirowice¹⁴, Charzykowy¹⁵, Chojnice¹⁶, Chociński Młyn¹⁷, Czarnowo¹⁸, Konarzyny¹⁹, Lubnia²⁰, Mokre²¹, Nierzychowice²², Pęcno²³, Powalki²⁴, Wiele²⁵, Zamość²⁶ i Żychce²⁷. Znaleziono w nich

¹² Zestawienie wymienionych stanowisk kultury amfor kulistych podaje T. Wiślański, *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław 1966, s. 138.

¹³ „Amtlicher Bericht d. Westpr. Prov. Museum”, Bd. 19 1898, s. 36, i 1899, s. 28; por. też W. La Baume, K. Langenheim, *Die Steinzeit im Gebiet der untern Weichsel*, „Blätter f. d. Vorgeschichte”, 1933, H. 9/10, tabl. 18, ryc. d; J. Kostrzewski, *Pradzieje Pomorza*, Wrocław 1966, s. 27.

¹⁴ *Słownik geograficzny państwa polskiego*, Warszawa 1938, s. 574.

¹⁵ *Tamże*, s. 911.

¹⁶ Materiały prywatne prof. J. Kostrzewskiego.

¹⁷ W czasie badań powierzchniowych w 1968 r. L.J. Łuka znalazł tu nad rzeką Chociną wiór krzemienny (zbiór Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, nr inw. 1968 : 24).

¹⁸ „Amtlicher Bericht WPM”, Bd. 25, 1904, s. 18.

¹⁹ W zbiorach szkolnych w Konarzynie znajduje się topór granitowy z niedokończonym otworem, znaleziony w 1965 r. nad Jez. Konarzyńskim, i 2 kamienie z otworami.

²⁰ Na tzw. Jeżowej Górze, położonej na pograniczu Lubni i Lamk, znaleziono topór kamienny z nie dowieczonym otworem (por. „Amtlicher Bericht WPM”), Bd. 13. 1892, s. 17.

²¹ W zbiorach Muzeum Regionalnego w Chojnicach znajdują się 2 zabytki kamienne z Mokrego: roboczy topór (nr M 98) i siekierka z nieznacznie asymetrycznym ostrzem (nr M 513).

²² Materiały prywatne prof. J. Kostrzewskiego, gdzie figurują pod nazwą Szenfeld.

²³ „Amtlicher Bericht WPM”, Bd. 14 1893 s. 23.

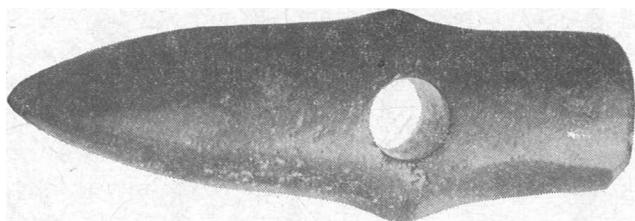
²⁴ *Tamże*, s. 23, 24.

²⁵ Materiały prywatne prof. J. Kostrzewskiego.

²⁶ „Amtlicher Bericht WPM”, Bd. 14, 1893, s. 22, 23.

²⁷ W zbiorach szkolnych w Konarzynie znajduje się pochodzący z Żychców

wióry i odłupki krzemienne, wyroby kamienne w postaci siekier, motyk, młotków i toporów. Na szczególną uwagę zasługuje starannie i umiejętnie wykonany topór symetryczny należący do kultury pucharów lejkowatych, pochodzący z miejscowości nieznanej powiatu chojnickiego (ryc. 3).

Ryc. 3. Powiat chojnicki, miejscowość nieznana. Symetryczny topór kamienny kultury pucharów lejkowatych. 1/2 w.n. Zbiory Muzeum Regionalnego w Chojnicach

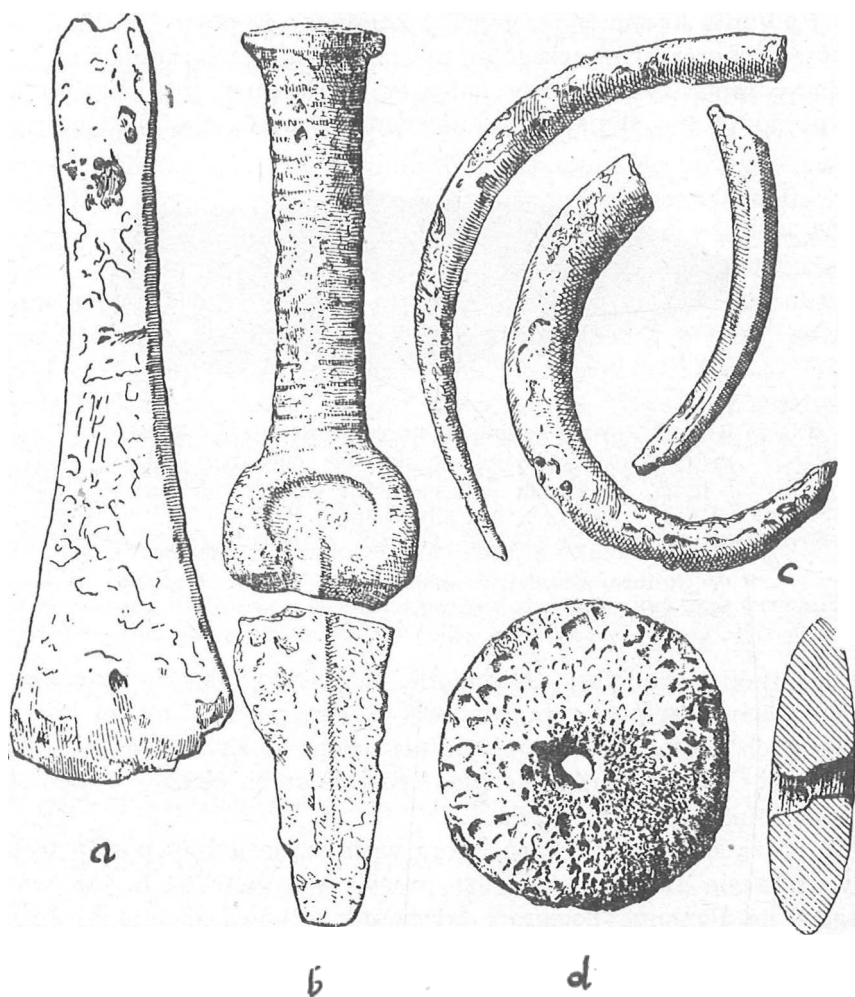
Fig. 3. Chojnice district, place unknown. Funnel Beaker Culture symmetric stone axe. 1/2 size. Regional Museum Collection, Chojnice

Okaz siekiereki wykonanej z krzemienia pasiastego, jaką znaleziono w Niezrzychowicach, przemawia za utrzymywaniem przez Pomorze kontaktów wymiennych z kopalnią krzemienia pasiastego w Krzemionkach Opatowskich, pow. Opatów, woj. kieleckie. Kilka dalszych okazów takich siekierzek znaleziono nad dolną Wisłą.

W początkach epoki brązu, która wprowadza dalszy postęp techniczny w zakresie rozwoju narzędzi pracy, wykonywanych już wówczas z brązu, na Pomorze docierają od południa nowe plemiona. Jedynym świadectwem ich pobytu w powiecie chojnickim w I okresie epoki brązu (1700—1450 p.n.e.) jest grób kurhanowy odkryty w 1881 r. w Brusach²⁸. Z wyposażenia tego grobu uratowano poza kłami świni następujące zabytki: sztylet brązowy odlany razem z rękojeścią, płaską siekierkę brązową z rozszerzonym ostrzem, 3 ułamki bransolet brązowych i płaski paciorek bursztynowy (por. ryc. 4). Mimo iż przypadkowi znalazcy nie zwró-

topór kamienny, który po uszkodzeniu w miejscu otworu przewiercono powtórnie. Stanowi on dowód na to, że narzędzie raz wykonane starano się drogą naprawy utrzymać nadal w użyciu. Ślady reperacji noszą też inne zabytki pochodzące z powiatu chojnickiego, np. bransoleta brązowa z wczesnej epoki żelaza znaleziona w Chojnicach („Przegląd Archeologiczny”, t. 4, 1930—1932, s. 261). Zestawienie dalszych reperacji z ziem polskich opracowała A. Karpińska, *Reperacje prehistoryczne w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 2, 1922—1924, s. 25—37.

²⁸ A. Lissauer, *Drei bronzezeitliche Funde aus dem Kreise Konitz in West-Preussen*, „Zeitschrift f. Ethnologie”, 1893, s. 409—415; „Amtlicher Bericht WPM”, Bd, 14, 1893, s. 24, 25; J. Kostrzewski, *Pradzieje Pomorza*, s. 36, 37. Jest rzeczą

Ryc. 4. Brusy, pow. Chojnice. Zachowany inwentarz grobu kurhanowego z I okresu epoki brązu: a — siekierka, b — sztylet, c — ułamki bransolet, d — paciorek; a—c brąz, d — bursztyn. W.n. (wg A. Lissauera)
 Fig. 4. Brusy, Chojnice district. Inventory from I Period Bronze Age barrow grave: a — hatchet, b — dagger, c — fragments of bracelets, d — beads; a—c — bronze, d — amber. Full size. (Acc. A. Lissauer)

cili niestety uwagi na występowanie ceramiki w grobie, można zespół kurhanowy z Brus uznać za przynależny do wczesnobrązowej kultury iwieńskiej, znanej też z innych odkryć na Pomorzu Gdańskim. W I okresie epoki brązu szereg wyrobów brązowych stanowi jeszcze import z bar-

znamienną, że — jak wykazała analiza chemiczna — sztylet z Brus zawierał 94,1% miedzi, a domieszki innych metali były minimalne.

dziej rozwiniętych ośrodków metalurgicznych. W inwentarzu grobu z Brus importem jest sztylet należący do typu malchińskiego, pochodzący z obszaru Meklemburgii. Pozostałe wyroby brązowe stanowią produkt miejscowy. Odnosi się to zwłaszcza do bransolet, znanych dość licznie w tym czasie na Pomorzu. Stosunkowo bogate wyposażenie omawianego grobu nasuwa przypuszczenie, że mamy tu do czynienia z pochówkiem jakiegoś naczelnika plemienia lub starosty rodowego. Podobne sugestie można wysunąć w stosunku do innego, współczesnego znaleziska z Pomorza Gdańskiego, mianowicie do berła sztyletowego pochodzącego z Mierzyszyna, pow. Gdańsk²⁹. Jednakże znikoma liczba znalezisk z I okresu epoki brązu nie pozwala na bliższe ustosunkowanie się do osadnictwa w tym czasie.

Na następny, II okres epoki brązu (1450—1200 p.n.e.), przypada stanowisko osady kultury trzcinieckiej, odkrytej we wspomnianych już Odrach. Również ludności tej kultury należy zapewne przypisać fragmenty dużego naczynia znalezione na wydmy w Swornichgaciach³⁰. Znaleziskiem tym jest też współczesna pochodząca z Łągu brązowa siekierka z podwyższonymi brzegami i silnie rozszerzonym półkolistym ostrzem, stanowiąca wraz z innymi egzemplarzami z Pomorza import bałtyjski.

O wczesnej i starszej epoce brązu (I i II okres) na Pomorzu Gdańskim można na razie ogólnie powiedzieć, że znane dotąd znaleziska poświadczają przyswajanie sobie przez ludność tej części ziem polskich postępu technicznego, jakim była obróbka nowego surowca. Niektóre z wyrobów dowodzą wyraźnie, że już na początku epoki brązu rozwinęło się tu miejscowe odlewnictwo, które pozwalało na uzyskiwanie nadwyżek produkcyjnych, które sprzyjały powstaniu wymiany handlowej. Artykułem, który w handlu zaczynał pełnić pewną rolę, był też niewątpliwie bursztyn.

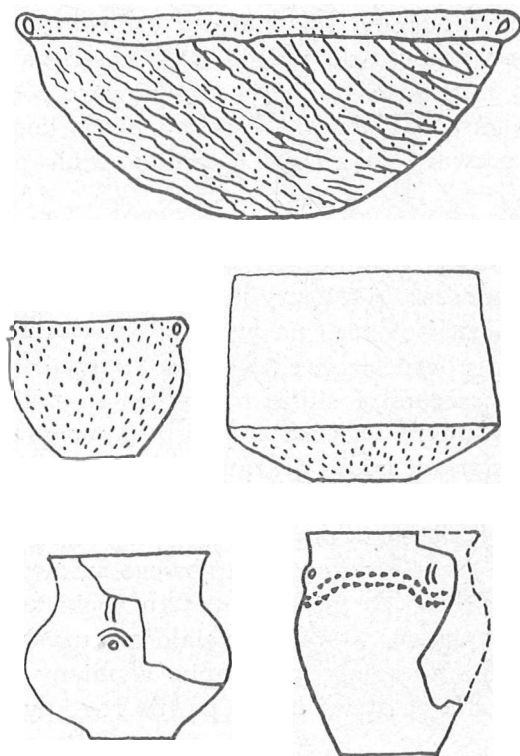
Osadnictwo kultury łużyckiej

Pełniejszy obraz osadnictwa w powiecie chojnickim zarysowuje się nam w okresie zamieszkiwania tych terenów przez następujące po sobie pobratymcze plemiona kultury łużyckiej, wschodniopomorskiej i wenedzkiej, tzn. od około 1200 lat p.n.e. do IV w.n.e. W środkowym (III) (1200—1000 lat p.n.e.), młodszym (IV) (1000—800 lat p.n.e.) i najmłod-

²⁹ K. Jażdżewski, *Rzut oka na pierwsze 10 000 lat osadnictwa w rejonie dolnej Wisły*, [w] *Z przeszłości Pomorza Wschodniego*, pod red. K. Jażdżewskiego, Wrocław 1962, s. 27.

³⁰ Badania powierzchniowe Muzeum Archeologicznego w Gdańsku w 1967 r. (por. zbiory Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, nr inw. 1967 : 14).

szym (V) (800—650 p.n.e.) okresie epoki brązu osiedla się na Pomorzu Gdańskim ludność kultury łużyckiej, która wyłoniła się z północnych odłamów ludów indoeuropejskich. Znana jest ona tu pod nazwą grupy kaszubskiej kultury łużyckiej. Pozostały po niej na Pomorzu cmentarzyska, osady, skarby i luźne znaleziska.

Ryc. 5. Brusy, pow. Chojnice. Ceramika kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu: 1/6—1/8 w.n.

(wg B. Wiącek)

Fig. 5. Brusy, Chojnice district. Pottery from Vth Period Bronze Age Lusatian Culture settlement. 1/6th—1/8th of normal size (Acc. B. Wiącek)

Na IV okres epoki brązu datowane jest stanowisko odkryte przypadkowo w 1957 r. w Brusach³¹. Na nieznaczącej głębokości pod powierzchnią ziemi ukazały się zniszczone w czasie wydobywania żwiru przepalone kamienie, ciemna ziemia i ceramika, stanowiące niewątpliwie pozostałość

³¹ B. Wiącek, *Ślady osadnictwa we wsi Brusy, pow. Chojnice*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 27, 1961, s. 312, 313.

po osadzie. Badania ratownicze osady doprowadziły do odkrycia kilku naczyń (ryc. 5) typowych dla ludności kultury łużyckiej. W skład ich wchodzi duże naczynie dwustożkowate o ostrym załomie, beczułkowate naczynie o chropowatej powierzchni z dwoma uchami na krawędzi, naczynie w formie amfory dwuosusznej, duża, głęboka misa ze słabo wyodrębnionym dnem i dwoma uszkami przy krawędzi i wreszcie naczynie jajo-wate z trzema uchami. Ponadto zachowały się fragmenty dalszych naczyń oraz płaskiego krążka glinianego (tzw. talerza). Ceramika z Brus nawiązuje wyraźnie do form z IV okresu epoki brązu; jedynie wspomniany krążek „przeżywa się” bardzo długo, stanowiąc wspólną formę ceramiczną dla kultur: łużyckiej, wschodniopomorskiej i wenedzkiej. Na osobną uwagę zasługuje misa przypominająca podobne w formie okazy brązowe, importowane na nasze ziemie z Niziny Węgierskiej.

Pozostałe odkrycia, w skład których wchodzi 4 skarby, datujemy już na V okres brązu. Skarb odkryty w 1884 r. w Karsinie zawierał miecz brązowy z kolcem do rękojeści³². Analogiczny okaz miecza wraz z brązowym grotem oszczepu oraz brązową siekierką wchodził w skład skarbu odkrytego w 1886 r. w bagnie w miejscowości Frydrychowo³³. Wspomniane miecze wraz z okazami znanymi z miejscowości Barchnowy, pow. Starogard, stanowią dowód utrzymywania przez Pomorze kontaktów wymiennych z Danią i południową Szwecją, gdzie je produkowano. W r. 1900 w czasie prac rolnych natrafiono w Chojniczkach na duży skarb przedmiotów brązowych, który tworzyły 3 siekierki z tulejką i uszkiem przy krawędzi, jedna cała i 4 ułamki bransolet nerkowatych, 3 naramienniki oraz 2 plackowate bryły surowca brązowego³⁴. W odróżnieniu od poprzednich zespół przedmiotów z Chojniczek zawiera liczniejsze już zabytki wykonane przez miejscowych odlewców, przede wszystkim siekierki³⁵. Warto zaznaczyć, że skarb ten należał prawdopodobnie do odlewcy, za czym przemawia obecność w nich ozdób uszkodzonych oraz brył surowca.

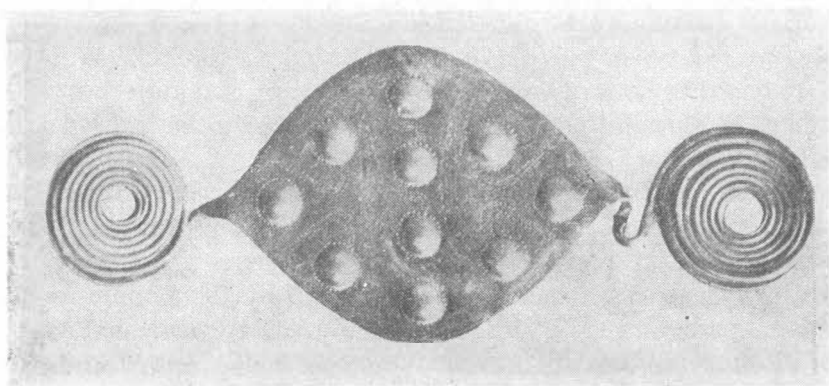
Ostatni wreszcie ze skarbów brązowych ludności kultury łużyckiej pochodzi z Rytla, a znaleziono go w 1888 r. w czasie prac rolnych. Składają się na niego między innymi: okazała brązowa zapinka z soczewkowatą częścią środkową, zdobioną ornamentem guzowym i dwiema spiralami z boku, wykonana drogą kucia (ryc. 6), 4 bransolety i 2 naszyjniki wykonane ze sztabek brązowych oraz naszyjnik kołnierzowaty, ażurowy,

³² „Amtlicher Bericht WPM”, Bd. 14, 1893, s. 415, 416, ryc. na s. 415.

³³ *Tamże*, s. 416—418 i ryc. na s. 417.

³⁴ „Amtlicher Bericht WPM”, Bd. 21, 1900, s. 33, ryc. 18; 1800—1905, Gdańsk 1905, tabl. 50, ryc. 7; W. La Baume, *Zur Kenntnis der Metall-Technik in der Bronzezeit und ältesten Eisenzeit*, [w:] *50-Jahre Museum für Naturkunde und Vorgeschichte (Westpreussische Provinzial Museum) in Danzig*, Gdańsk 1930, s. 129, s. 2.

³⁵ J. Kostrzewski, *Pradzieje Pomorza*, s. 66.

Ryż. 6. Rytel, pow. Chojnice. Brązowa zapinka płytowa ze skarbu kultury łużyckiej datowanego na V okres epoki brązu. 1/3 w.n.

Fig. 6. Rytel, Chojnice district. Bronze tabular clasp from Lusatian Culture treasure, dated as Vth Period Bronze Age. 1/3 size

z żeberkami podłużnymi³⁶. Zapinka brązowa była produktem miejscowym, naszyjnik ażurowy natomiast stanowi import znad Łaby. Trzeba jednak tu dodać, że ostatnie badania prowadzone na terenie osady z przełomu epoki brązu i żelaza, położonej w Będzieszynie, pow. Gdańsk, doprowadziły do odkrycia pierwszego na Pomorzu ułamka formy służącej do odlewu podobnych naszyjników, co dowodziłoby, że i ten rodzaj ozdób był z biegiem czasu wykonywany na miejscu³⁷.

Skarby z Karsina i Frydrychowa, w których znaleziono miecze i grot oszczepu, stanowią wraz z innymi odkryciami tego rodzaju na Pomorzu Gdańskim (miecze znamy jeszcze z Barchnów, pow. starogardzki, Bielczyna, pow. toruński, Dąbrowy, pow. gdański i z okolic Gdańska, Kopaniewa, pow. lęborski i Łebcza, pow. pucki) dowód na dokonywanie się ważnych przemian w strukturze społecznej zamieszkałych tu plemion kultury łużyckiej. Świadczą o tym, że na terenie Pomorza dochodzi do szybszego aniżeli gdzie indziej wzrostu znaczenia wojowników, piastujących zapewne ważne funkcje społeczne. Zmiany te wiązały się też, być może, z silniejszymi na Pomorzu Gdańskim walkami międzyplemionnymi, w czasie których skarby musiano ukrywać w ziemi. Ponadto można przypuszczać, że proces rozkładu wspólnoty pierwotnej przebiegał na Pomorzu szybciej niż na sąsiednich ziemiach. Są one też dowodem wzrostu w grupie kaszubskiej kultury łużyckiej postępu technicznego. Szereg

³⁶ H. Conwentz, *Bronzefund von Ritel*, *Schriften d. Naturforschenden Gesellschaft in Danzig*, Bd. 7, 1899, s. 114, 115.

³⁷ L.J. Łuka, M. Pietrzak, *Osada z przełomu epoki brązu i żelaza w Będzieszynie, pow. Gdańsk. Sprawozdanie z badań w 1966 roku*, „*Sprawozdania Archeologiczne*”, t. 20, 1969, s. 83—93.

wyrobów brązowych, jak siekierki, bransolety, naramienniki, wykazuje wyraźnie pochodzenie lokalne. Wzrastająca zaś zamożność umożliwiała mieszkańcom Pomorza prowadzenie wymiany z Północą i Zachodem i sprowadzanie kosztownych mieczy oraz luksusowych ozdób w rodzaju naszyjników.

Zastanawiająca jest znikoma liczba cmentarzysk i osad omawianej kultury nie tylko na terenie powiatu chojnickiego. Brak ten sygnalizujemy już teraz, gdyż dotyczy on — w zakresie osad — również zamieszkałej tu we wczesnej epoce żelaza ludności kultury wschodniopomorskiej.

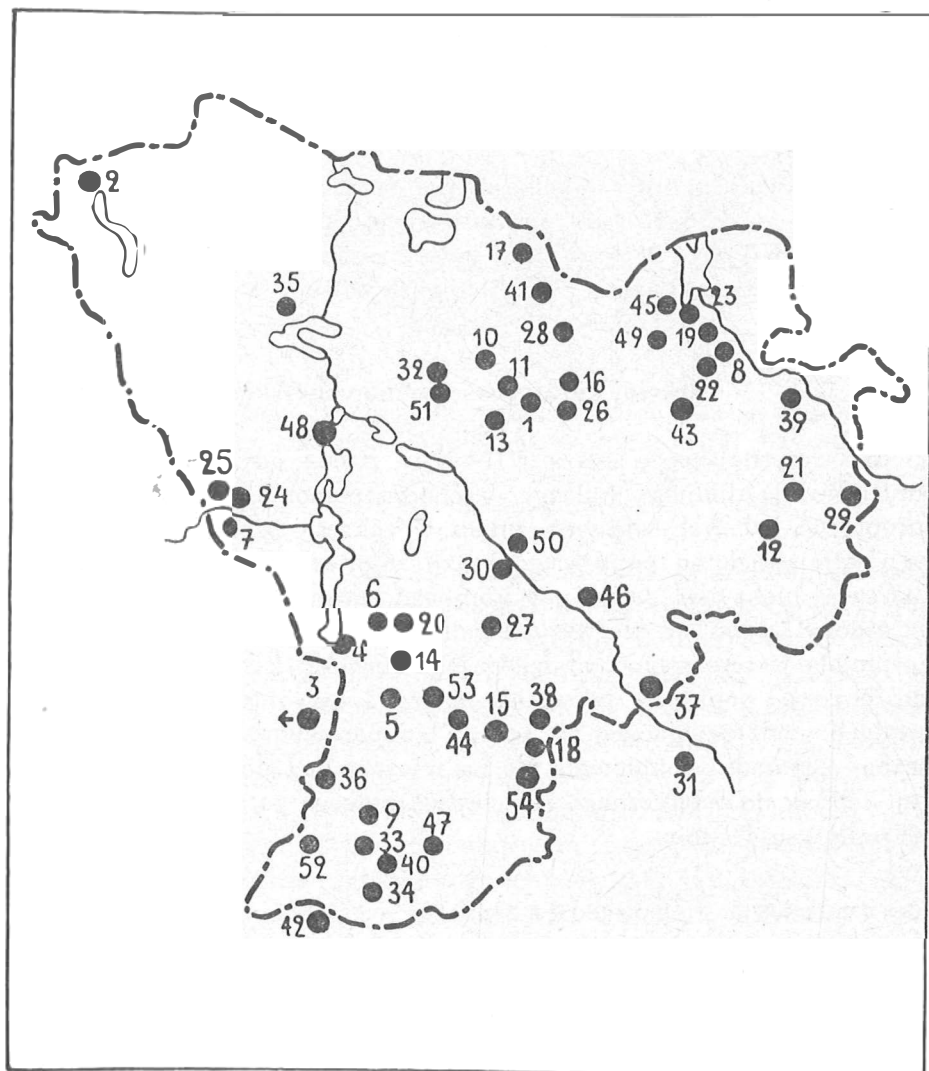
Rozwój kultury wschodniopomorskiej

We wczesnej epoce żelaza (VII—II w. p.n.e.), gdy Pomorze Gdańskie zamieszkiwała ludność kultury wschodniopomorskiej, doszło w całej Europie do dalszych ważnych zmian w zakresie stosunków produkcyjnych. Miejsce dotąd panującego brązu zajął nowy surowiec — żelazo, z którego niebawem zaczęto wykonywać zarówno narzędzia pracy, jak też ozdoby i broń. W pierwszych jednak wiekach ludność ziem polskich nie umiała jeszcze sobie poradzić z jego obróbką. Żelazo miało przewagę nad brązem, ponieważ pozwalało na wykonywanie narzędzi bardziej trwałych i odznaczających się lepszą bez porównania sprawnością techniczną, a ponadto znajdowało się na miejscu pod postacią rudy darniowej. Jednak do ostatecznego zwycięstwa nowego surowca doszło dopiero pod wpływem Celtów.

Osadnictwo i gospodarka

Z okresu osadnictwa kultury wschodniopomorskiej notujemy wielki wzrost stanowisk. Samych cmentarzysk tej ludności znamy na Pomorzu Gdańskim około 800, z czego na powiat chojnicki przypada blisko 60 (ryc. 7).

Z naszej dotychczasowej znajomości rozwoju kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim wynika, że ludność tej kultury pierwsze osady i cmentarzyska założyła w okresie Hallstatt C (650—550 p.n.e.) w nadmorskim pasie Pomorza, między Łebą a brzegiem Zatoki Gdańskiej. Na południu tylko sporadycznie przekraczają one linię Wierzyca. W tym czasie na terenie powiatu chojnickiego notujemy jedynie 2 punkty (Chojnice, Karsin). Obraz ten ulega radykalnej zmianie w następnej fazie rozwojowej przypadającej na okres Hallstatt D (550—400 lat p.n.e.), kiedy to stanowiska zagęszczają się silnie w pasie między brzegiem morza a Wierzycą, na mapie zaś interesującego nas w niniejszej pracy obszaru

Ryc. 7. Mapa rozmieszczenia stanowisk kultury wschodniopomorskiej z wczesnej epoki żelaza na terenie powiatu chojnickiego. Skala 1: 600 000

Fig. 7. Map showing the distribution of East Pomeranian Culture sites from the Early Iron Age, in the Chojnice district. Scale 1 : 600 000

Stanowiska kultury wschodniopomorskiej na terenie powiatu chojnickiego *

1. Brusy	7. Ciecholewy	13. Czyczkowy
2. Brzeźno Szlacheckie	8. Cisewie	14. Dolina
3. Brzozówka	9. Coldanki	15. Frydrychowo
4. Charzykowy	10. Czapiewice	16. Glisno
5. Chojnice	11. Czarnowo	17. Główniczewice
6. Chojniczki	12. Czersk	18. Gockowice

19. Górki	31. Mała Komorza	43. Osowo
20. Jarcewo	32. Małe Chełmy	44. Pawłowo
21. Kamionka	33. Melanów	45. Przytarnia
22. Karsin	34. Melanówko	46. Rytel
23. Kliczkowy	35. Mielno	47. Sławęcin
24. Konarzyńki	36. Moszczenica	48. Śwornigacie
25. Konarzyny	37. Nowy Młyn	49. Wiele
26. Kosobudy	38. Objezierze	50. Wielka Kłonia
27. Kruszką	39. Odry	51. Wielkie Chełmy
28. Lubnia	40. Ogorzeliny	52. Zamarte
29. Łąg	41. Orlik	53. Lipienica
30. Mała Kłonia	42. Orzełek	54. Silno

* Trzy stanowiska leżą poza granicami powiatu chojnickiego: Brzozówka w pow. człuchowskim, Mała Komorza w pow. tucholskim i Orzełek w pow. sępolińskim.

pojawiają się nowe, dość liczne cmentarzyska widoczne w zandrowej części obszaru pomiędzy zachodnim brzegiem Jez. Charzykowskiego a południowym skrajem jez. Wdzydze (ponownie Karsin, dalej Kłonia, Wiele), w pobliżu Chojnic (Charzykowy, Chojnice, Chojniczki, Pawłowo) i na południe od nich Melanówko, Sławęcin, Zamarte), tworząc w tym miejscu zachodni i północny skraj znacznego skupienia stanowisk tej kultury, obejmującego powiaty: człuchowski, tucholski i złotowski. W końcowej fazie rozwoju tej kultury, przypadającej na wczesny i środkowy okres lateński (400—100 p.n.e.), niektóre z poprzednich punktów trwają nadal (Karsin, Wiele), obok nich jednak pojawia się szereg nowych zarówno w pasie zandrów (Brusy, Czarnowo, Górki, Kosobudy, Lubnia, Orlik, Osowo), jak również w okolicy Chojnic (Jarcewo, Moszczenica, Melanówko). Uderza przy tym fakt, że cały zalesiony obszar ciągnący się na wschód od Chojnic wykazuje tylko nieliczne punkty tej kultury przez cały czas jej rozwoju (Czersk, Kruszką, Łąg, Rytel)³⁸.

Do ostatnich lat nie znaliśmy na całym Pomorzu Gdańskim ani jednej osady obronnej kultury wschodniopomorskiej. Dopiero niedawno dokonano w Charzykowach, na półwyspie jeziora tej samej nazwy, interesującego odkrycia. W czasie prowadzonych tu badań na jednym z grodzisk wczesnośredniowiecznych odkryto pod wałem grodu z wczesnego średniowiecza ślady starszego grodu pochodzącego z wczesnej epoki żelaza, z przełomu okresu halsztackiego i lateńskiego. Na warstwie humusu usypano wtedy gliniano-ziemny wał o szerokości 5 m, zachowany obec-

³⁸ Wszystkie wspomniane stanowiska kultury wschodnioeuropejskiej zostały ostatnio zebrane przez L.J. Łukę (*Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, t. 1: *Materiały*, Wrocław 1966). Jedynie wyniki badań prowadzonych w 1967 r. w Górkach zostały ogłoszone w „Informatorze Archeologicznym. Badania 1967 r.”, 1968, s. 129—131, a o istnieniu cmentarzyska w Osowej dowiedziałem się w Szkole Podstawowej w Osowej w 1968 r., gdzie przechowuje się jedną z popielnic z tego cmentarzyska. Dalsze cmentarzysko, nie uwzględnione w wymienionej pracy L.J. Łuki, pochodzi z Konarzynek (informacja pozyskana w Szkole Podstawowej w Konarzynie).

nie do 1 m wysokości, i umocniono konstrukcjami drewnianymi, które uległy spaleniu³⁹.

Nowo odkryta osada obronna w Charzykowach należy do unikatowych na Pomorzu Gdańskim zamieszkanym przez ludność kultury wschodniopomorskiej. Wszystkie dotychczas znane osady obronne z wczesnej epoki żelaza w liczbie około 160 położone są na terytorium zamieszkanym przez ludność kultury łużyckiej: na Łużycach, na Śląsku, w Wielkopolsce, na Pomorzu Zachodnim, wzdłuż dolnej Wisły i na wschód od niej⁴⁰. Gród charzykowski dowodzi, że ludność kultury wschodniopomorskiej w miarę przesuwania się na południe starała się zabezpieczyć nowo pozyskane tereny. Druga z osad, położona w Odrach, mająca charakter otwartej, została zbadana w 1926⁴¹ i 1962 r.⁴² Uchwycono tu kilkadziesiąt jam i trzy paleniska, w których znaleziono ceramikę, polepę z odciskami bierwion, węgle drzewne i kości zwierzęce. Wśród wyrobów ceramicznych przeważają grubościenne, kuchenne naczynia zasobowe, misy i dzbany, rzadko zdobione ornamentem dołkowym czy paznokciowym, oprócz tego odkryto też cedzidła, płaskie krążki gliniane (tzw. talerze), znane już z osad kultury łużyckiej (Brusy) i grobów kultury wschodniopomorskiej (Lubnia), oraz przęśliki. Wśród kości zwierząt domowych wyróżniono szczątki należące do krowy, owcy, kozy i psa. Zaobserwowane w pobliżu jam ślady po słupkach dowodzą, że jamy były nakrywane prowizorycznymi daszkami dla osłony przed działaniami atmosferycznymi.

Obserwacje poczynione w trakcie badań osady w Odrach łącznie z innymi przeprowadzonymi na przykład w Będzieszynie, pow. Gdańsk, pozwalają przyjąć, że głównym zajęciem ludności wschodniopomorskiej była nie uprawa ziemi, lecz hodowla zwierząt. Przemawia za tym zarówno usytuowanie osad często na terenach zandrowych, nie nadających się do uprawy, jak również występowanie kości wspomnianych zwierząt do-

³⁹ Badania sondażowe grodzisk w Charzykowach prowadził mgr G. Wilke, a ich wyniki zostały zasygnalizowane w „Informatorze Archeologicznym...”, s. 201—203. Uprzejmości mgr G. Wilkego z Zakładu Archeologii Polski Uniw. Toruńskiego zawdzięczam informację, że w czasie badań sondażowych na domniemanym grodzisku wczesnośredniowiecznym położonym w Zamartem dokonano odkrycia warstwy kulturowej tylko z okresu halsztacko-lateńskiego.

⁴⁰ W. Szafranski, *Mapka grodów prastłowiańskich*, „Z otchłani wieków”, R. 15, 1946, s. 32—39; J. Antoniewicz, *Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od dolnej Wisły i w dorzeczu Pregoty*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, 1954, s. 327—368.

⁴¹ W 1926 r. osadę tę badał J. Kostrzewski. Por. J. Kostrzewski, *Kilka osad kultury grobów skrzynkowych i zagadnienie przynależności etnicznej tej kultury*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 6, 1937—1939, s. 273 i n.

⁴² Badania na terenie osady w Odrach prowadziło w 1962 r. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku. Por. L.J. Łuka, *Kultura wschodniopomorska...* s. 292, 293.

mowych przy niemal zupełnym braku śladów ziarn roślin uprawnych⁴³. Zajęciem dość powszechnym i stojącym na znacznym poziomie było niewątpliwie garncarstwo; produkcja ceramiki wciąż jeszcze odbywała się

Ryc. 8. Lubnia, pow. Chojnice, stan. 2. Zdobiona popielnica gliniana z grobu kultury wschodniopomorskiej. 1/3 w.n. Zbiory Muzeum Regionalnego w Chojnicach

Fig. 8. Lubnia, Chojnice district, site 2. Decorated clay urn from East Pomeranian Culture grave. 1/3 size. Regional Museum collection, Chojnice

bez użytku koła garncarskiego. Z obszaru występowania kultury wschodniopomorskiej znamy liczne naczynia, przeważnie o przeznaczeniu grobowym (ryc. 8), z których najbardziej charakterystyczne są popielnice

⁴³ Uprawa ziemi miała wówczas charakter ekstensywny; po trzech latach musiano zmieniać wyjałowioną ziemię, co nie sprzyjało osadnictwu na jednym miejscu i co jednocześnie tłumaczy często podkreślany w nauce brak trwałych śladów osadnictwa tej kultury przy jednoczesnym zachowaniu się znacznej liczby cmentarzysk. Uprawę ziemi wskazuje odcisk ziarna pszenicy-orkiszu zachowany na na-

twarzowe noszące na szyjce plastyczne wyobrażenie twarzy ludzkiej. Odkryto je między innymi w Chojniczках, Coidankach, Czyczkowach, Karsinie, Kłoni i Objezierzu⁴⁴. Nadal na wysokim poziomie stoi odlewnictwo, sięgające początkami kultury łużyckiej, jak o tym mogą świadczyć wyroby brązowe w postaci naszyjników ze Sławęcina i Rytla, naramiennika z Rytla, nagolennika i bransolet z Czerska i inne. Obok odlewnictwa coraz większym wzięciem cieszy się kowalstwo. Powszechnie zajmowano się tkactwem⁴⁵.

Obrządek pogrzebowy

Wielka liczba zachowanych cmentarzysk omawianej kultury pozwala na odtworzenie obrządku pogrzebowego i wierzeń panujących na terenie powiatu chojnickiego przed 2500 laty⁴⁶. Przy wyborze miejsca na cmentarzysko kierowano się troską usytuowania go w suchym, nasłonecznionym miejscu, przeważnie na południowym stoku wzgórza, rzadziej na jego szczycie (Chełmy). Na jednym cmentarzysku składano szczątki tylko członków jednej wielkiej rodziny, stąd liczba grobów na cmentarzyskach nie przekracza liczby 10—25 (Łąg, Orlik — po ok. 10 grobów, Frydrychowo — 12 grobów, Górki — 16 grobów, Lubnia — ok. 20 grobów). Do wyjątków należą cmentarzyska o większej liczbie grobów (Karsin — kilkadziesiąt, dokładna liczba nie jest znana). Niekiedy w jednej miejscowości zakładano 2 cmentarzyska (Karsin, Lubnia, Orlik, Wiele). Groby mają różne formy, przy czym do najpospolitszych należą tzw. skrzynkowe, założone na planie kwadratu, prostokąta lub trapezu, zbudowane z płasko łupanych płyt piaskowca, niekiedy znacznej wielkości (grób z Chełmów miał 2,5 m dł.). W grobach takich stało kilka (Brusy, Brzozówka i Brzeźno po 4, Chełmy i Lubnia po 7 popiel-

czyniu kultury wschodniopomorskiej z Pawłowa (por. M. Klichowska, *Odciski zbóż i roślin strączkowych na ceramice kultury pomorskiej*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 14, 1962, s. 114 i n).

⁴⁴ W nauce niejednokrotnie podkreślano, że ideę tworzenia popielnic twarzowych w kulturze wschodniopomorskiej przyjęto z kultury etruskiej. Por. ostatnie wypowiedzi na ten temat: L.J. Łuka, *Uwagi o niektórych kontaktach Pomorza Wschodniego z basenem Morza Śródziemnego we wczesnej epoce żelaza*, „Archeologia Polski”, t. 8, 1963, s. 282 i n.; tenże, *Kiedy ziemie polskie nawiązały pierwsze kontakty ze starożytną Italią?*, „Z otchłani wieków”, R. 34, 1968.

⁴⁵ Przedstawioną tu skrótkowo gospodarkę kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim można przenieść dla obszaru położonego na wschód od dolnej Wisły; por. L. Łuka, *Osadnictwo kultury pomorskiej na prawobrzeżnym dolnym Powiślu i Wysoczyźnie Elbląskiej*, „Rocznik Elbląski”, t. 3, 1966, s. 43 i n.

⁴⁶ Obrządek pogrzebowy kultury wschodniopomorskiej opracował ostatnio L.J. Łuka (*Obrządek pogrzebowy u plemion kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim* — Część I, „Pomorania Antiqua”, t. 2, 1968, s. 33—73).

nic) lub nawet więcej naczyń. Niekiedy skrzynie przykrywano brukiem kamiennym dochodzącym do 16 m średnicy (Chełmy). Popielnice te przedstawiano w grobie do poprzednich w miarę zgonów dalszych członków rodziny. Obok grobów skrzynkowych występują też tzw. obwarowane, w których popielnice otacza zwarty krąg polnych kamieni (Górki). W bardzo rzadkich wypadkach spotkać się można z grobami tzw. symbolicznymi, które mimo solidnej budowy i braku zniszczeń są puste, jak na przykład dwa groby odkryte w Górkach. Sądzymy, że groby tego rodzaju zakładano w wypadku niemożności spalenia zmarłego na stosie (dotyczy to zmarłych gwałtowną śmiercią, jak topielców, zaginionych w walczkach itp.). Obok zwykłych popielnic glinianych wstawiano do grobów wspomniane już popielnice twarzowe, wykonywane specjalnie do celów pochówkowych.

Powszechnie przyjmuje się, że w tych czasach bardzo troszczono się o oddanie zmarłemu ostatnich powinności, co w połączeniu z obawą przed jego powrotem nakazywało przekazać zmarłym do grobu jego własności w postaci przedmiotów codziennego użytku. W związku z tym do popielnicy oprócz przepalonych kości zmarłego wkładano często drobne przedmioty, jak brązowe kolczyki (Brusy, Brzeźno, Melanówko), wisiorzki (Kamionka), szpile (Brusy, Czarnowo, Kamionka, Pawłowo), naszyjniki (Pawłowo), paciorki szklane (Brusy) lub bursztynowe (Brusy, Brzeźno, Kamionka) przybory toaletowe (Kamionka) i inne przedmioty. W wyjątkowych wypadkach natrafić można w grobie na żarna kamienne (Jarczewo). Niekiedy oryginalne dary zastępowano ich rysunkami, jak to miało miejsce na przykład w grobie z Wiela, w którym na powierzchni wydobytej tam popielnicy mieścił się inkrustowany rysunek szpili.

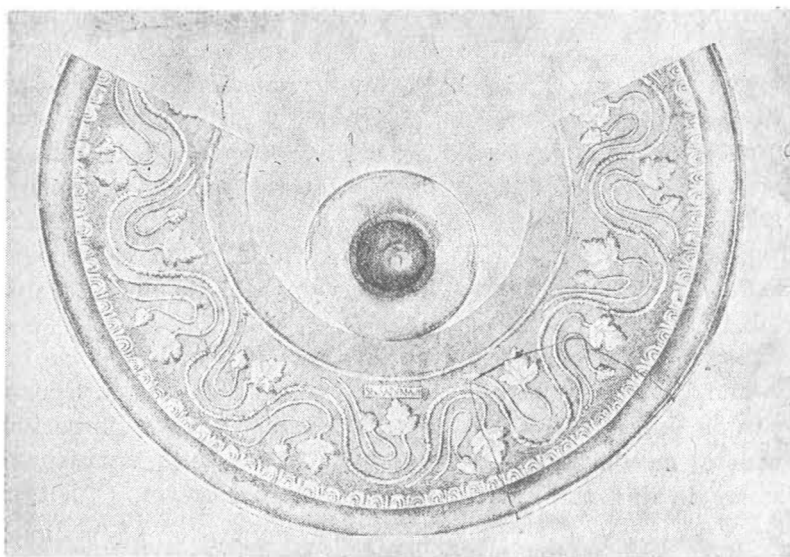
Kultura wenedzka

W okresie późnolateńskim (I w. p.n.e.) i okresie wpływów rzymskich (I—IV w. n.e.) Pomorze Gdańskie — podobnie jak pozostałe ziemie polskie — zamieszkiwała słowiańska ludność kultury wenedzkiej, która na tym terenie nabrała pewnych cech odrębnych i od typowego cmentarzyska w Gdyni-Oksywiu, zbadanego krótko przed ostatnią wojną, nazwana została grupą oksywską kultury wenedzkiej. Dość zaawansowane badania nad tą ludnością pozwalają stwierdzić, że przeżywała ona w tym czasie renesans rozwoju gospodarczego i kulturowego, do czego w niemałym stopniu przyczyniło się korzystne położenie geograficzne, nasilenie wpływów wyżej rozwiniętych cywilizacji: celtyckiej w I w. p.n.e. oraz rzymskiej w pierwszych wiekach naszej ery.

Ryc. 9. Leśno, pow. Chojnice. Naczynie *terra sigillata* znalezione w grobie ciałopalnym datowanym na koniec II w.n.e. (wg L.J. Łuki). 1/3 w.n. Zbiory Muzeum Archeologicznego w Gdańsku

Fig. 9. Leśno, Chojnice district. *Terra sigillata* pottery found in crematory grave dated as end of IInd century A.D. 1/3 size. (Acc. L.J. Łuka). Archeological Museum collection, Gdańsk

Ryc. 10. Leśno. pow. Chojnice. Rozwinięty ornament z naczynia *terra sigillata* (wg L.J. Łuki)

Fig. 10. Leśno, Chojnice district. Enlarged ornament from *terra sigillata* pot. (Acc. L.J. Łuka)

Na uboczu od wielkiego szlaku

U progu naszej ery Pomorze znajdowało się pod silnym wpływem kultury Rzymu i jego prowincji. Po raz pierwszy na przestrzeni swych dziejów ziemie nasze weszły w orbitę zainteresowań świata antycznego. Przekroczona została trwająca wieki bariera oddzielająca południe Europy od „barbaricum”. W dziełach pisarzy starożytnych I i II w. (Tacyt, Pliniusz, Ptolemeusz) pojawiają się wzmianki o położonym nad Zatoką Wenedzką kraju Wenedów, przez który przepływa rzeka Vistula, wymienia się zasłyszane od kupców nazwy osad położonych na szlaku bursztynowym: Askaukalis, Budorgis, Calisia, Scurgon. Kontakty z Południem zostały nawiązane między innymi dzięki zalegającym na południowych brzegach Morza Bałtyckiego i nad rzeką Eridanos bogatym złożom bursztynu, wielce poszukiwanego w starożytnym Rzymie, gdzie za figurkę wykonaną z tego surowca można było kupić na targu niewolnika. Bursztyn stał się, obok futer, skór, bydła, miodu, wosku, a być może także niewolników, ważnym i na pewno egzotycznym artykułem w kontaktach z południem Europy, w zamian za który docierają obecnie na Pomorze liczne importy rzymskie i prowincjonalnorzymskie, takie jak monety brązowe, srebrne i złote, naczynia metalowe, szklane i gliniane (tzw. *terra sigillata*), ozdoby szklane i metalowe, wisiorki z muszli Kauri, kostki do gier, srebrne łyżki, brązowe zwierciadła i wiele innych. Powstaje i rozwija się ważny szlak bursztynowy, który z Italii prowadzi wzdłuż Dunaju (Vindobona, Carnuntum Aquincum) przez Czechy ku Bramie Morawskiej i Przełęczą Kłodzkiej, skąd dalej Wisłą kieruje się ku morzu. Na wysokości delty Wisły jego odgałęzienie biegnie ku Sambii. Prócz tej głównej drogi tworzą się inne, jak południowo-wschodnia wykorzystująca Bug i Dniestr i łącząca Morze Czarne z Bałtykiem, trakt lądowy z Nadrenii przez Saksonię i Turyngię oraz szlak morski. Walny udział w tej wymianie bierze Pomorze Gdańskie. Po obu stronach dolnej Wisły mnożą się importy, zagęszcza się osadnictwo w okolicach Gniewu, Pruszcza, Gdańska, Malborka i Elbląga, gdzie tworzą się przodujące gospodarczo i kulturalnie wielkie skupiska osadnicze z odpowiadającymi im dużymi cmentarzyskami.

Powiat chojnicki leżał wprawdzie z dala od tej drogi, niemniej jednak i tutaj dotarły niektóre z okazałych importów. Za najstarszy należy uznać brązowe wiadro (situlę) odkryte w grobie ciałopalnym w Kosobudach, datowane na I w. p.n.e.⁴⁷ O dwa wieki późniejsze są dwa importy

⁴⁷ W. Łęga, *Handel między państwem rzymskim a Pomorzem nadwiślańskim od I w. p.n.e. do VI w. n.e.*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 10, 1954—1956. s. 67. Dno wiadra nosiło ślady reperacji dokonanej w czasie jego użytkowania.

w postaci naczynia glinianego typu *terra sigillata* (ryc. 9, 10) oraz brązowego kociołka skośnie żłobkowanego (ryc. 11) pochodzące z Leśna⁴⁸. Pierwsze z nich zdobione wątkiem wiciowym ma na powierzchni zachowany stempel garncarski z napisem SECUNDIN.AVI, co pozwala stwierdzić, że pochodzi ono z warsztatów położonych w Rheinzabern (staroż. Tabernus) w Nadrenii. Stanowi ono, wraz z innym naczyniem *terra sigillata* znalezionym pod Gdańskiem, jedyne znalezisko tego rodzaju na

Ryc. 11. Leśno, pow. Chojnice. Brązowy kociołek prowincjonalnorzymski odkryty wraz z naczyniem *terra sigillata*. 1/4 w.n. Zbiory Muzeum Archeologicznego w Gdańsku

Fig. 11. Leśno, Chojnice district. Bronze cauldron, Roman provincial, discovered with *terra sigillata* pot. 1/4 size. Archeological Museum collection, Gdańsk

całym obszarze Pomorza, od ujścia Odry po Zatokę Gdańską. Ponieważ występuje ono wraz z kociołkiem, o którym wiemy, że dotarł na Pomorze drogą morską prawdopodobnie ze starożytnego portu Fecio położonego u ujścia Renu, należy przyjąć, że odbyło ono tę samą drogę. Drugi, niekompletny, analogiczny kociołek brązowy znaleziono w grobie w Cisiwiu⁴⁹. Współczesna tym importom jest kolia z pasty szklanej znaleziona w Lubni w bliżej nie znanych okolicznościach i podobnie jak one sprowadzona z obszaru imperium rzymskiego, prawdopodobnie ze znanej z produkcji szkła prowincji „Germania Inferior” (ryc. 12). Nieco późniejsze, bo z drugiej połowy III w., jest brązowe wiadro typu Hemmoor znalezione w Pawłowie⁵⁰, które mogło być wyprodukowane w warsztatach kolońskich.

Zastanawiający jest zupełny brak na terenie powiatu chojnickiego monet, mimo iż na Pomorzu odkryto ich około 7000 sztuk. Sporadyczne występowanie kilku okazałych i kosztownych naczyń importowanych wskazywałoby na to, że nie pełniły one roli artykułu wymiennego, ale mogły stanowić dar przekazany naczelnikom rodowym. O istnieniu na

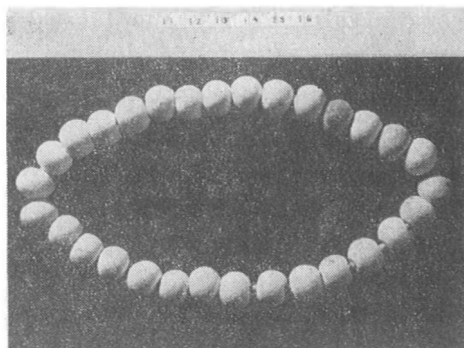
⁴⁸ L. Łuka, *Dwa importowane naczynia z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Leśno w pow. Chojnice*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 22, 1954, s. 175—179.

⁴⁹ W. Łęga, *Handel między państwem rzymskim...*, s. 68.

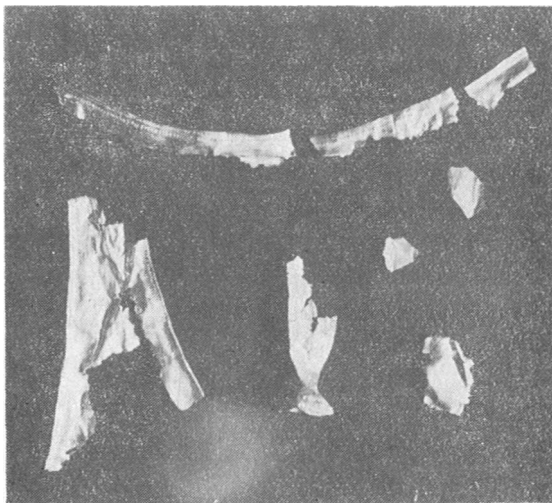
⁵⁰ Tamże, s. 68.

Ryc. 12. Lubnia, pow. Chojnice. Kolia paciorków z pasty szklanej z okresu wpływów rzymskich. 1/3 w.n. Zbiory Muzeum Regionalnego w Chojnicach

Fig. 12. Lubnia, Chojnice district. Necklace of glass paste beads from the Roman Influence Period. 1/3 size. Regional Museum collection, Chojnice

tym obszarze jednostek zamożniejszych świadczą też odkryte we wspomnianym już naczyniu z Kosobud⁵¹ grudki złota oraz znalezione w Gockowicach ułamki złotego wisiorka i okuć, datowanych na okres rzymski (ryc. 13)⁵².

Ryc. 13. Gockowice, pow. Chojnice. Fragmenty złotych ozdób z okresu wpływów rzymskich. 1/2 w.n.

Fig. 13. Gockowice, Chojnice district. Fragments of gold ornaments from the Roman Influence Period. 1/2 size

Wśród kamiennych kręgów

Okazale przedstawia się dorobek kilkuletnich badań wykopaliskowych w Odrach⁵³. Mimo że w ciągu siedmiu sezonów badawczych prze-

⁵¹ „Amtlicher Bericht WPM”, Bd. 21, 1900, s. 45.

⁵² Zbiory Muzeum Regionalnego w Chojnicach.

⁵³ Tymczasowe sprawozdanie z badań w Odrach przeprowadzonych przez Za-

kopano zaledwie 1/3 cmentarzyska, badania te wniosły już teraz cenne rozwiązania w sprawie domniemanego pobytu Gotów na ziemiach pomorskich. Przez długie lata utrzymywała się w nauce teoria, że cmentarzyska z kręgami i stelami oraz groby szkieletowe należy przypisać ludności gockiej, która z początkiem naszej ery miała się pojawić u ujścia Wisły i pod koniec II w. wywędrować nad Morze Czarne, gdzie jej przybycie poświadczają źródła pisane. Dotychczas sądzono, że tylko groby ciałopalne zawierają szczątki kostne miejscowej ludności słowiańskiej, a groby szkieletowe są pochodzenia obcego, tymczasem w świetle ostatnich badań w Odrach okazało się, że w jednym kurhanie występują jednocześnie pochówki szkieletowe i ciałopalne, przy czym te ostatnie mają niekiedy starszą metrykę. Dalej, w jednym z grobów pochówki ciałopalne mieściły szczątki dorosłych, a grób szkieletowy należał do dziecka. Stwierdzono też, że w III i IV w., gdy już nie może być mowy o pobycie Gotów na Pomorzu, wzrasta w Odrach liczba grobów szkieletowych. Z tych faktów wyraźnie wynika, że dotychczasowy pogląd, upatrujący gockiego charakter grobów szkieletowych, jest nie do utrzymania. Należy przyjąć, że ten rodzaj pochówków, znany na ziemiach polskich już wcześniej, został przyjęty pod wpływem Celtów, którzy w ostatnich wiekach przed naszą erą usadowili się na południowych krańcach naszego kraju. Natomiast odnośnie do występowania w Odrach i na innych stanowiskach Pomorza i ziemi chełmińskiej stel i kręgów kamiennych można przypomnieć, że w południowoszwedzkich prowincjach Östergötland i Westergötland, uważanych za praojczyznę Gotów, zaczęto stawiać tego rodzaju pomniki grobowe dopiero w okresie wędrówek ludów. Kręgi i stele są znane już we wczesnej epoce żelaza w Niemczech północnych. Z tego wyraźnie wynika, że forma grobu nie może służyć za kryterium wydzielania grup etnicznych. Mamy bowiem aż nadto liczne przykłady na to, że forma pochówku przekracza często granice kultur, stając się elementem unifikującym większe obszary, różne kulturowo i etnicznie. Dopiero szereg elementów kulturowych, poznanych drogą wykopalisk, w powiązaniu z przekazami źródeł pisanych, materiałami i obserwacjami, dostarczonymi przez dyscypliny pokrewne archeologii, staje się przydatny w określaniu przynależności etnicznej badanych społeczeństw pierwotnych.

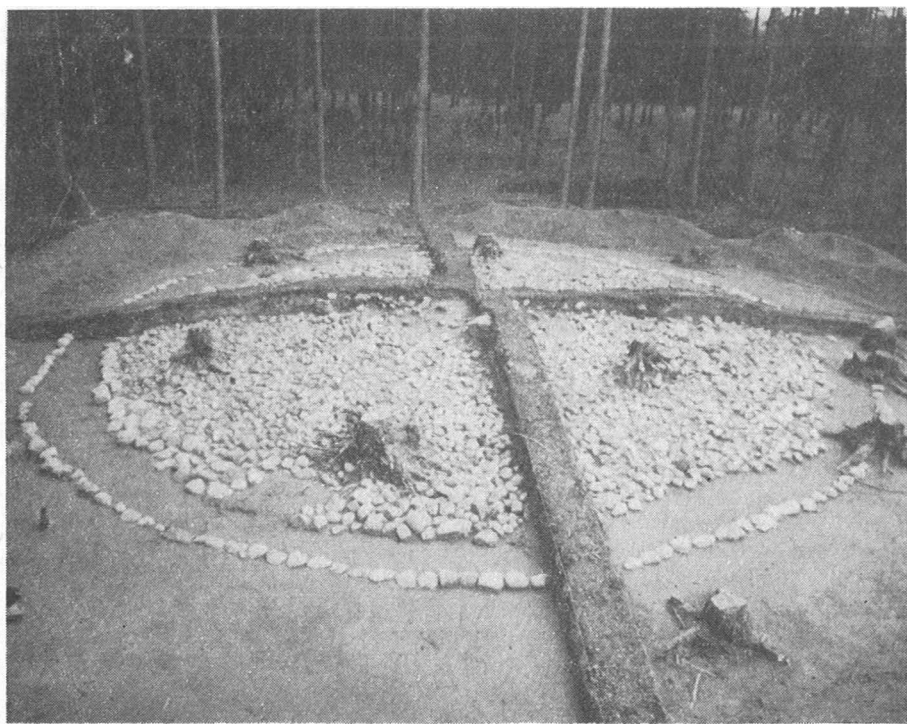
W odniesieniu do stanowiska w Odrach należy zwrócić uwagę na jeszcze jedną rzecz, mianowicie na fakt, że odkryte tu wyroby ceramiczne

kład Archeologii Polski Uniw. Łódzkiego w latach 1962—1967 ukazało się w pracy: *Odry...* Wyniki badań Instytutu Prehistorycznego Uniw. Poznańskiego z 1926 r. przedstawił J. Kostrzewski, *Kurhany i kręgi kamienne w Odrach w pow. chojnickim na Pomorzu*, „Rocznik Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu”, R. 3, 1928, s. 57—95.

ne i metalowe, a także niektóre z zaobserwowanych zwyczajów pochówkowych wykazują ściśle powiązanie genetyczne nie tylko ze współczesnym inwentarzem innych osad i cmentarzysk pomorskich, ale nadto z kulturą zamieszkających tu poprzednio plemion kultury łużyckiej i wschodniopomorskiej. Ponadto wymowny jest fakt stabilności życia na Pomorzu w okresie wpływów rzymskich, sprzyjający ożywionym kontaktom wymiennym z imperium rzymskim, zakładaniu dużych skupień osadniczych i odpowiadających im rozległych cmentarzysk, liczących niekiedy ponad pół tysiąca grobów, oraz podnoszeniu poziomu gospodarczego i kulturowego osiadłych tu plemion.

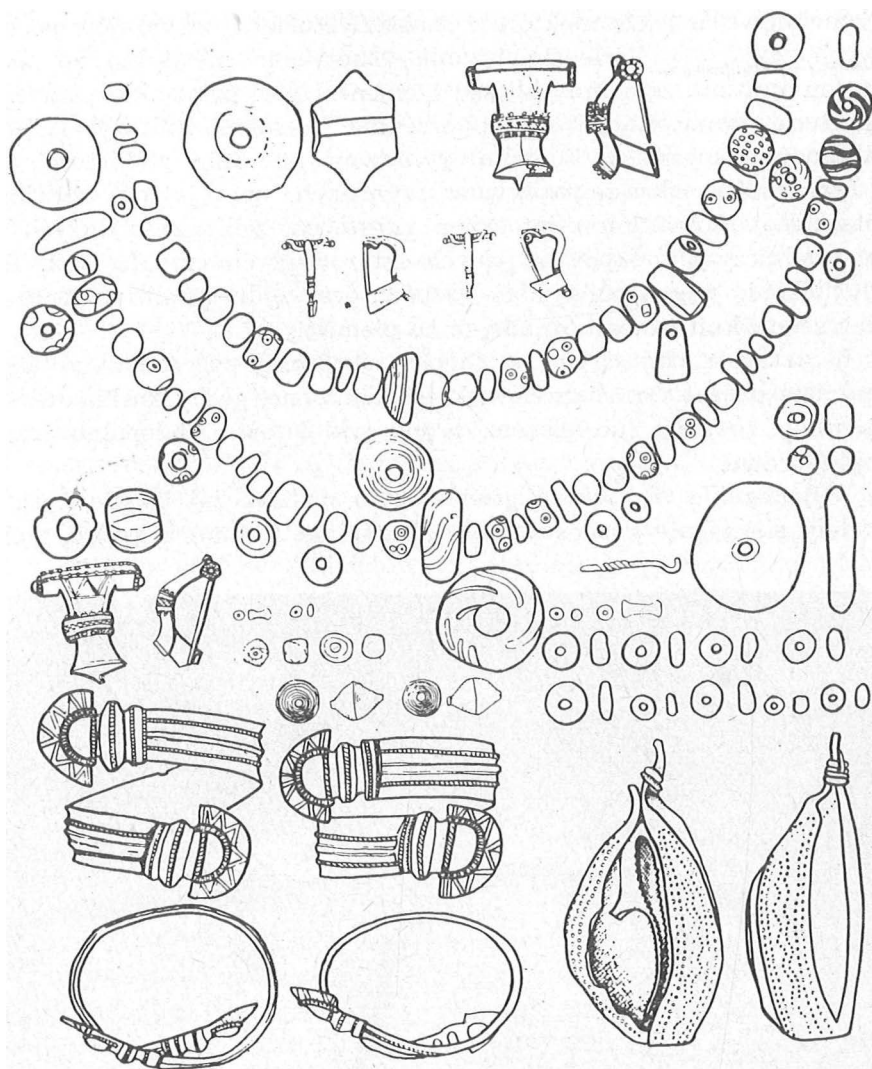
W zakresie panującego w Odrach obrządku pogrzebowego wyróżniono następujące formy grobów: kręgi kamienne, groby kurhanowe (ryc. 14), groby ze stelą lub głazem, groby szkieletowe, ciałopalne jamowe i popielnicowe.

Wyposażenie niektórych grobów było nadzwyczaj bogate (ryc. 15). Składały się na nie liczne ozdoby, jak zapinki (figule) brązowe, srebrne

Ryc. 14. Odry, pow. Chojnice, stan. 1. Grób kurhanowy z okresu wpływów rzymskich w trakcie odsłaniania

Fig. 14. Odry, Chojnice district, site 1. Barrow grave from the Roman Influence Period, in the process of being uncovered

Ryc. 15. Odry, pow. Chojnice, stan. 1. Inwentarz grobu nr 127 w skład którego wchodzi zapinki (fibule) brązowe, paciorki szklane i bursztynowe, bransolety żmijowate i szpila srebrna, przęślik gliniany i wisiorek z muszli Kauri oprawiony w taśmy brązowe 1/2 w.n. (wg pracy *Odry...*, pod red. J. Kmiecńskiego). Zbiory Zakładu Archeologii Polski Uniwersytetu Łódzkiego

Fig. 15. Odry, Chojnice district, site 1. Inventory from grave No. 127, comprising bronze fibulae, glass and amber beads, snake-like bracelets and silver pin, clay spindle whorl and pendant from a Kauri shell furnished with bronze strips. 1/2 size (acc. to *Odry...* article, edited by J. Kmiecński). Polish Archeology Department collection, Łódź University

i pokrywane niekiedy emalią, bransolety brązowe i srebrne, klamerki (wisiorki) wykonane z tych samych metali, kostki do gry, paciorki szklane, bursztynowe i srebrne oraz szpile. Osobną grupę tworzą przedmioty codziennego użytku, jak okucia i sprzączki do pasa, grzebienie i narzędzia. Znaleziono też liczną ceramikę oraz 7 ostróg.

Na podstawie wyposażenia poszczególnych grobów można wyróżnić pochówki osób zamożnych i ludności uboższej. Wśród zabytków znajdują się importy nadreńskie (fibule emaliowane) czy śródziemnomorskie (paciorki szklane, muszle Kauri).

Na marginesie prac badawczych w Odrach wysunąć należy postulat odszukania w przyszłości osady odpowiadającej cmentarzysku. Bliżej nie określone są również zajęcia jej mieszkańców. Rzeczą niewątpliwie interesującą będzie wyjaśnienie lokalizacji tak znacznego pod względem ilościowym i jakościowym cmentarzyska, o którym wiadomo, że leżało z dala od znaczniejszych traktów handlowych i większych skupisk osadniczych formujących się w tym okresie. To samo dotyczy cmentarzyska w Węsiarach pow. Kartuszy. Jest rzeczą możliwą, że oba te cmentarzyska i należące do nich osady znajdowały się w pobliżu dotąd jeszcze nie rozpoznanych dróg, które mogły łączyć tę część Pomorza z ujściem Wisły i brzegiem morza, ułatwiając wpływy zachodnie oraz północne i na odwrót.

We wczesnym średniowieczu

Rozwój południowej części Pomorza Gdańskiego w okresie wczesno-średniowiecznym nie został dotychczas poznany. Zbadano zaledwie kilka stanowisk położonych nad Wisłą (Topolno, Gruczno, Fordon) i nad Notecią (Ujście, Zamczysko). Dopiero w ostatnim czasie przystąpiono do badania grobów zlokalizowanych w międzyrzeczu Wisły i Gwdy i w ramach tych prac przekopano też grody w Charzykowach, Raciążu i Zamartem. Jednakże na dokładne wyniki tych prac musimy jeszcze poczekać. W starszej literaturze przedmiotu znajdujemy skąpe wzmianki o luźno znajdowanych zabytkach pochodzących z terenu powiatu chojnickiego. Niestety w większości zaginęły one w czasie minionej wojny. Z tych, które się zachowały, należy wymienić kamienną rzeźbę (tzw. baba) z Gliśna, stojącą obecnie w Wabczu w pow. chełmińskim⁵⁴, naszyjnik srebrny z Czerska⁵⁵ i okucie pochwy miecza z Dąbrowy⁵⁶. Ponadto wymienia

⁵⁴ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 266, 267.

⁵⁵ *Tamże*, s. 397.

⁵⁶ *Tamże*, s. 209 i tabl. XLIX, ryc. 298.

się szereg grodzisk, z których za wczesnośredniowieczne możemy uznać tylko grodziska położone w Charzykowach⁵⁷. Inne, na przykład w Zamartem⁵⁸, spełniały rolę osiedli obronnych jedynie we wczesnej epoce żelaza lub w ogóle, jak się okazało, nie były grodziskami. Niektórym grodziskom towarzyszyły osady otwarte, na przykład położone na wyspach Jez. Charzykowskiego. Jedna z osad mieściła się prawdopodobnie w samych Chojnicach, jak o tym może świadczyć wzmianka o odkryciu w r. 1909 w czasie kopania fundamentów pod magistrat licznych kości zwierzęcych i łyżwy kościanej⁵⁹.

Przy rekonstrukcji okresu wczesnośredniowiecznego na interesującym nas obszarze posłużymy się — prócz zestawionego wyżej materiału — wynikami uzyskanymi na stanowiskach położonych na terenach sąsiednich w przekonaniu, że na całym obszarze między dolną Wisłą a Brdą musiały panować zbliżone warunki rozwoju osadnictwa.

Osady otwarte i obronne były zakładane w miejscach z natury obronnych, a więc na wzniesieniach nad rzekami, jak na przykład nad Wisłą (Fordon, Topolno) czy Brdą (Ciecholewy), na wyspach i półwyspach (Charzykowy — ryc. 16, Raciąż), wśród łąk (Kęsowo) i na wzgórzach naturalnych. Gdy naturalne położenie osady nie dawało dostatecznej gwarancji bezpieczeństwa, sypano dodatkowo wały ziemne, wzmacniając je konstrukcjami drewnianymi w technice rusztowej (Charzykowy, Topolno). W formie przykładu można tu przytoczyć wyniki badań sondażowych przeprowadzonych w 1967 r. na grodziskach w Charzykowach⁶⁰. Jedno z nich usytuowane na półwyspie jeziora o tej samej nazwie wznosi się 18 m nad poziomem wody i ma kształt nieregularnego owalu. Badania wykopaliskowe wykazały, że zbudowano je na miejscu istniejącej tu osady obronnej z przełomu okresu halsztackiego i lateńskiego. Odkryta na grodzisku ceramika pozwala je datować na IX—X w. Drugi gród, wzniesiony w odległości 500 m na południowy zachód od jeziora, ma wkłęsły majdan o rozmiarach 20×20 m otoczony wałem gliniasto-piaszczystym o szerokości podstawy 7—8 m, wzmocniony drewnianą konstrukcją przekładkową. Uzyskana w trakcie badań ceramika pochodzi z IX—X w. Na okoliczność zbudowania dwóch grodów obok siebie zwracano już uwagę dawniej. W. Łęga przytacza dość liczne przykłady podobnych

⁵⁷ Tamże, s. 544.

⁵⁸ Grodzisko w Zamartem, uchodzące dotąd za wczesnośredniowieczne (por. W. Łęga, *Kultura Pomorza...*, s. 544), poddane zostało ostatnio badaniom sondażowym, w trakcie których stwierdzono na nim tylko ślady osadnictwa z przełomu okresu halsztackiego i lateńskiego. Informację tę zawdzięczam mgrowi G. Wilkemu z Zakładu Archeologii Polski Uniw. im. M. Kopernika w Toruniu.

⁵⁹ „Amtlicher Bericht WPM”, Bd. 30, 1909, s. 39, ryc. 48.

⁶⁰ Por. „Informator Archeologiczny...”, s. 201 n.

Ryc. 16. Charzykowy, pow. Chojnice, stan. 1. Widok grodziska I na półwyspie Jez. Charzykowskiego

Fig. 16. Charzykowy, Chojnice, site 1. View of fort fied settlement I on Lake Charzykowo peninsula

rozwiązani i dochodzi do wniosku, że podwójne grody stawiano na granicach plemiennych. Znamy je nad Odrą i Wisłą, na pojezierzu lubawsko-brodnickim oraz na pograniczu wielkopolsko-pomorskim. Badania w Charzykowach potwierdziły też już dawniej podkreślone w literaturze zdanie o przewadze grodzisk ze starszej fazy wczesnego średniowiecza w południowej części Pomorza. Wskazywałoby to na kierunek nasilania wczesnego osadnictwa na Pomorzu od strony Wielkopolski. Do interesujących należy stwierdzenie, że już w VIII—X w. osadnictwo szerzy się w głąb lasów, jak o tym świadczy położenie grodów i towarzyszących im osad. Zjawisko to przybierać będzie na sile w wiekach następnych (X—XII), wyprzedzając kolonizację na prawie niemieckim. Grodziska, górując w tym czasie nad osadami otwartymi, pełniły rolę punktów strażniczych poszczególnych związków plemiennych. Tak na przykład grody położone na ziemi chełmińskiej i nad dolną Wisłą tworzyły zapewne zaporę na pograniczu słowiańsko-pruskim, a opisane grodziska w Charzykowach oraz grodzisko w Zameczysku nad Brdą zabezpieczały wschodnią i południową granicę grupy chojnicko-człuchowskiej. Obszar między nimi, zajęty przez Puszcze Tucholską, nie wykazuje — przy obecnym stanie badań — ważniejszych punktów osadniczych. Grupa chojnicko-człuchowska, położona z dala od łączących Wielkopolskę z morzem

głównych arterii, z których jedna prowadziła z Ujścia do Kołobrzegu, a druga z Fordonu (Wyszogrodu) wzdłuż Wisły do Gdańska, nie wykazuje większego rozwoju.

W tym czasie zajęciem dominującym u ludności kultury prapolskiej było rolnictwo połączone z sadownictwem i hodowlą zwierząt. Jednocześnie na Pomorzu, a zwłaszcza na terenach objętych Puszcą Tucholską, poważne znaczenie miało również myślistwo. Polowano na łosie, jelenie, sarny, dziki, wilki i niedźwiedzie, a z mniejszych zwierząt na zające, kuny, wiewiórki, lisy i bobry. Posługiwano się przy tym nagonką, psami, polowano pieszo i konno. Zwierzęta godzono oszczepami, toporami, strzałami wypuszczanymi z łuku, zastawiano na nie pułapki w rodzaju sideł, stępic, sieci, kopano doły myśliwskie. Potwierdzenie polowania znajdujemy w dyplomach pomorskich, gdzie wymienia się takie miejscowości, jak Lubnia, Swornigacie, Cerekwica i Piechowice, położone na granicy z powiatem kościerskim. Ponadto na niektórych grodach znajdowano kości dzika (Ostrowice). O bobrowiskach nad Brdą wspomina dokument z 1288 r. Lesiste okolice sprzyjały też bartnictwu, które nie było jednak tak rozpowszechnione, jak na Mazowszu. Dokumenty potwierdzają rozwój bartnictwa w kasztelanii raciańskiej, w okolicach Lubni i Swornichgaci. Warto dodać, że w Puszczy Tucholskiej bartnictwo rozwijało się jeszcze do końca XVIII w.

Jest rzeczą zrozumiałą, że na omawianym terenie obfitującym w rzeki i jeziora dużą rolę — podobnie jak nad brzegiem morza — musiało też odgrywać rybołówstwo. W związku z rybołówstwem w źródłach wymienia się większe jeziora w rodzaju Wdzydzkiego, Charzykowskiego i Karsińskiego, a z mniejszych przytacza się jez. Jeleń, Łukomie, Niechorz, Plesno i Witoczno (położone w okolicy Swornichgaci) oraz jez. Sumin pod Chojnicami. Ponadto czytamy o rzekach Brdzie i Wdzie oraz kilku mniejszych, jak Chocina (Chozina), Grabowa i Mielnica. Mowa jest też o budowie jazu na jez. Niechorz oraz zakładaniu stawów rybnych w Lubni.

Na grodziskach zakładanych w VIII—X w. z zabytków związanych z rzemiosłami tylko ceramika jest reprezentowana liczniej, natomiast inne wyroby, jak zabytki metalowe, występują sporadycznie. Uwaga ta dotyczy nie tylko grodów znanych na obszarze powiatu chojnickiego, ale niemal całego Pomorza Gdańskiego. Wynikałoby z tego, że po znacznym rozwoju zajęć związanych z obróbką metali w okresie wpływów rzymskich (kowalstwo i odlewnictwo) u progu wczesnego średniowiecza metalurgia przeżywa chwilowy upadek, dźwigając się z niego w X w., a tylko garncarstwo utrzymuje się nadal na wysokim poziomie. Tylko w niektórych grodach, pełniących ważną rolę w ówczesnych stosunkach gospodarczo-politycznych, wspomniane rzemiosła rozwijają się wcześ-

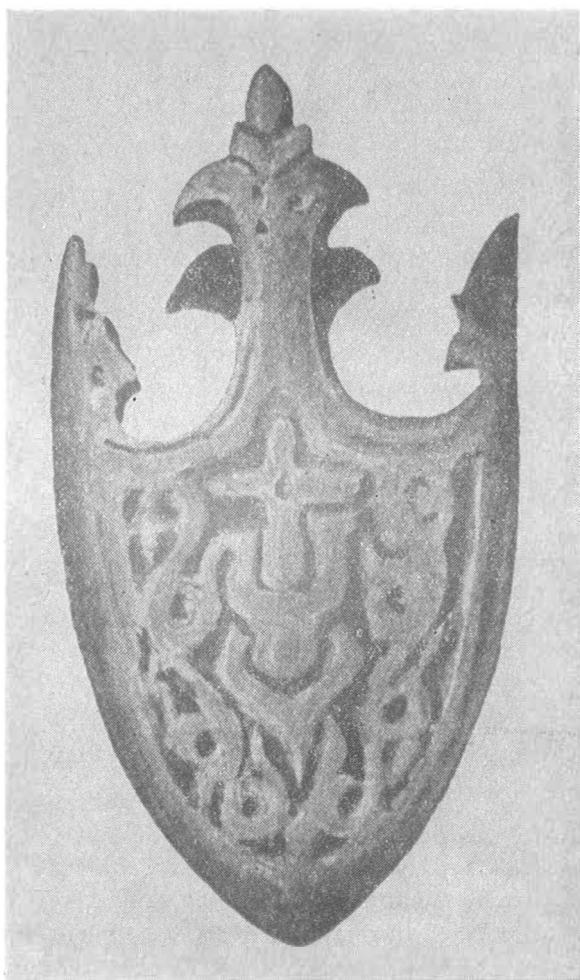
Ryc. 17. Charzykowy, pow. Chojnice, stan. 2. Ceramika z grodziska II datowana na IX—X w. W.n. Zbiory Muzeum Archeologicznego w Toruniu

Fig. 17. Charzykowy, Chojnice district, site 2. Pottery from fortified settlement II, dated IXth—Xth century. Full size. Archeological Museum collection, Toruń.

niej (Ujście, może i Zamczysko⁶¹). Ceramikę wykonuje się ręcznie i zdobi ulubionym motywem linii falistej i bruzd poziomych wykonanych narzędziem grzebykowatym (Charzykowy — ryc. 17⁶²). Do rzadkich

⁶¹ L. Leciejewicz, *Ujście we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1961; tenże, *Z badań nad kształtowaniem się ośrodków grodowych na pograniczu pomorsko-wielkopolskim we wczesnym średniowieczu*, „Slavia Antiqua”, t. 6, 1957—1959, s. 168.

⁶² Mgrowi G. Wilkemu z Torunia składam podziękowanie za umożliwienie mi publikowania ceramiki z grodziska II w Charzykowach.

Ryc. 18. Dąbrowa, pow. Chojnice. Dolne okucie (trzewik) pochwy miecza z XI w. 1/3 w.n. (wg W. Łęgi)

Fig. 18. Dąbrowa, Chojnice district. Lower bronze fitting (slipper), sword scabbard from XIth century. 1/3 size (Acc. W. Łęga)

w owym czasie wyrobów żelaznych należą noże i haczyki do wędek znalezione na powierzchni grodziska w Charzykowach, brązowe dolne okucie (trzewik) pochwy miecza z XI w. z Dąbrowy, nawiązujące formą do obszarów ruskich lub skandynawskich (ryc. 18). Również nie znany bliżej co do formy srebrny naszyjnik z Czerska prawdopodobnie przypada na ten sam czas, podobnie jak odkrywane na najbliższym terytorium skarby srebrne, na przykład z Dąbrowy, pow. Sępólno Krajeńskie, czy

ze Strieczony, pow. Człuchów, i z samego Człuchowa. Słaby rozwój osadnictwa nad Brdą, brak żywszego rozwoju rzemiosł oraz znikoma liczba artykułów pochodzących z wymiany świadczyłyby o tym, że podobnie jak w okresie wpływów rzymskich, tak i we wczesnym średniowieczu ziemie te były położone z dala od znaczniejszych centrów osadniczych i szlaków handlowych.

Na zakończenie chcielibyśmy wspomnieć jeszcze o unikatowym znalezisku tzw. baby kamiennej z Glisna, która prawdopodobnie stała na kurhanie. Odnośnie do funkcji kamiennych posągów należy przyjąć, że kamienie te pełniły różną rolę. W wypadku gdy stały na cmentarzyskach czy odosobnionych mogiłach, jak na przykład okaz z Glisna lub ostatnio odkryta rzeźba kamienna z Wejsun w pow. piskim na Mazurach⁶³, mogły spełniać rolę pomników kamiennych na grobach znaczniejszych osobistości. Mogły one też być przedmiotem kultu. K. Moszyński podaje ciekawy przykład z terenu Białorusi, gdzie kamień o wysokości 1,5 m, stojący w pobliżu wsi, otaczany był powszechnym kultem z powodu swoich rzekomych właściwości leczniczych, a ludność okolicznych osiedli zносиła mu ofiary w postaci płótna, lnu, wełny, zwierząt i pieniędzy⁶⁴. W związku z kamieniem z Glisna warto może jeszcze przytoczyć opis darowizny pochodzący z połowy XIV w. Otóż w 1345 r. niejaki Kazimierz nadaje w Gliźnie słudze Wiesławowi 44 włóki ziemi, której lokalizację opisuje w ten sposób: „[...]od jeziora aż do grobu, który powszechnie mogilnikami nazywają, a leży w środku krzyżujących się dróg, z których jedna prowadzi z Tuchomia do Tubiatków, a druga od grobu do Glisna”⁶⁵. Zwraca uwagę fakt, że w opisie tym posłużono się mogiłą jako punktem orientacyjnym. Opis ten podajemy dlatego, ponieważ jesteśmy przekonani, iż kamień z Glisna w jakimś stopniu mógł być związany ze wspomnianą mogiłą w czasach poprzedzających akt darowizny.

Nasze wiadomości o okresie wczesnośredniowiecznym nie są pełne i trudno w chwili obecnej pokusić się o próbę wiernej rekonstrukcji stosunków gospodarczych i społecznych na opisywanym przez nas terenie. Jesteśmy przekonani, że wiele materiałów mogą w przyszłości dostarczyć badania wykopaliskowe, w czasie których trzeba będzie zwrócić między innymi uwagę na następujące sprawy: 1 — zbadanie chronologii i charakteru wszystkich grodów i ważniejszych osad położonych na ziemi chojnickiej; 2 — ustalenie ciągłości osadniczej między osadnictwem

⁶³ J. Antoniewicz, *Nieznana „baba kamienna” z pruskiego terytorium plemiennego*, „Sprawozdania PMA”, t. 3, 1950, s. 159.

⁶⁴ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, cz. II: *Kultura duchowa*, z. 1, s. 519.

⁶⁵ K. Kościński, *Parafia borzyszkowska w powiecie człuchowskim w Prusach Zachodnich*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 12, 1905, s. 402.

wczesnośredniowiecznym a wcześniejszym osadnictwem z okresów wędrówek ludów i wpływów rzymskich. Już obecnie jesteśmy w stanie wskazać na niektóre stanowiska, na przykład położone w Cisewiu, wykazujące stałe osadnictwo w pierwszych sześciu wiekach naszej ery, lub w Pawłowie, gdzie stwierdzono osadnictwo z okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza; 3 — znaczną uwagę należy też zwrócić na Brusy, które w dziejach starożytnego osadnictwa na Pomorzu stanowią wyjątek z racji nawarstwiania się w nich osad od młodszej epoki kamienia aż po okres rzymski. Drugim punktem o nawarstwiającym się osadnictwie z różnych czasów są Swornigacie.

LEON⁵ JAN ŁUKA

ANCIENT AND EARLY MEDIAEVAL SETTLEMENT IN THE CHOJNICE DISTRICT

Summary

The first traces of settlement in the region of the Chojnice district, originate from the Middle Stone Age. These comprise dune findings situated at Borsk on Lake Wdzydze, Swornigacie on Lake Karsinińskie and Nowy Młyn on the river Brda. These supplied characteristic microlithic tools such as needlelike darts, trapeze-shaped scrapers and flint shavings. The younger Stone Age is found in more numerous settlements throughout the whole of the Chojnice district. A Funnel Beaker Culture site at Odry, Round Amphor Culture sites at Brzeźno Szlacheckie, Ciecholewy and Sławęcín; Cord Pottery Culture at Pawłowo and numerous loose findings such as stone hatchets and axes belonging to the Cord Pottery Culture, (all originate from sites from this period) which have been discovered and partially studied. The discovery of hatchets from striped flint, in Nierzychowice, indicates trade contacts with central Poland.

The inventory of an Early Bronze Age barrow discovered at Brusy and comprising articles of foreign origin (e.g. a Malchiński type dagger from Meklemburg), and local objects such as bracelets, is interesting. The latter objects prove that an indigenous production of bronze articles had already commenced at the threshold of the Bronze Age in Gdańsk Pomerania. An amber bead was also found in this barrow. We have traces of Reed Culture (Swornigacie) and settlement hollows accumulated on a Neolithic settlement (Odry).

A fragmentarily studied settlement at Brusy and four bronze objects remain from an early Slavonic Lusatian Culture people. Pottery from the Brusy settlement is represented by typical Lusatian Culture forms in the shape of biconical pots with a sharp bend on the belly; rough, barrel-shaped pots; two-handled amphora; egg-shaped pots with 3 handles and a two-handled bowl. Treasures dated as the IVth and Vth Bronze Age Period, discovered in Chojnice, Frydrychowo, Karsin and Rytel, include tools, weapons and ornaments. Most of the

relics found in treasures, comprise local products, e.g. hatchets, bronze bracelets and brassards from Chojniczki, and the tabular fibula from Ryteł. A necklace comprising sickle-shaped plates is a local product influenced by forms from the north-west. Local manufacturing is also confirmed by raw materials discovered in the Chojniczki treasures. Two swords, however, (Frydrychowo, Karsin), originate from Scandinavia.

A considerable increase in the number of sites from East Pomeranian Culture remaining from the related Lusatian Culture, has been observed at the threshold of the Early Iron Age. The sites comprise one settlement (Odry) and numerous cemeteries. The chief occupation of representatives of this Culture was agriculture and stock-breeding, and in regions abounding in forests and water — hunting and fishing. As well as metal founding, which began in the Bronze Age, pottery and weaving also developed, and the beginnings of smithing were observed. The number of graves discovered in East Pomeranian Culture cemeteries does not exceed 25. The commonest burials comprise chest graves built of flat split sandstone slabs, some of quite imposing size and containing from several to a dozen or so urns. Entrenched graves also occur sporadically. Alongside ordinary urns, face urns are also found. Apart from burnt human bones, urns often contain gifts such as ear-rings, pendants, necklaces, glass and amber beads, toilet articles and other objects. Sometimes, however, instead of original gifts, drawings of such are made on the urns.

During the Late La Tène (1st century B.C.) and the Roman Influence (I—IVth centuries A.D.) Periods, the Wenedian Culture population inhabiting the region, underwent a renaissance in its development, this being influenced to a considerable extent by the general improvement which took place under the southern Cultures e.g. Celts and Roman Empire. Although the Chojnice district is off the great amber route, imports of a luxury character have been discovered. These include: a 1st century B.C. bronze bucket at Kosobudy, a diagonally grooved bronze cauldron and terra sigillata pot from Leśno dated the close of the IIrd century A.D., and a second incomplete cauldron from Cisewo. A necklace with glass paste beads found at Lubnia, originates from the same period. A Hemmoor type bucket from Pawłowo is dated as IIIrd century. The character of these imports indicates that they were brought to the region as gifts and were not the subject of exchange.

Studies of stone circles which have been carried out at Odry for several years, have brought a valuable solution to the question of the alleged sojourn of the Goths in Poland. A closer analysis of graves so far discovered, indicates that both steles, circles and the skeletal rites are not related to foreign tribes; one can speak, at most, of culture influences in respect of beliefs. Observations carried out at Odry, clearly confirm the pertinence of those made so far in Poland, proving the continuity of settlement from the ancient Slavonic Lusatian Culture to the Early Middle Ages.

Fortified settlements, open settlements and loose findings from the Early Mediaeval Period, are known in the Chojnice district. The fortified settlements worth noting include those at Charzykowy, originating from the turn of the IXth and Xth centuries. A rampart 7—8 metres wide at the base and with a layered construction has been found in one of the fortified settlements. The open settlements include those in Charzykowy, Ciecholewy and Chojnice. The chief occupation of the prehistoric Polish Culture peoples was agriculture and animal breeding. Throughout the Chojnice district, hunting and fishing also

played an important role, in view of the afforestation and abundance of rivers and lakes, this being confirmed in documents. During the pre-Piast Period, only pottery remained of a high standard, metallurgy undergoing a temporary recession.